

અં બા લા લ ભા ઇ

—૧૭૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી સિરાજિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૦૬૯ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અંબાલાલભાઈ

વિષય ૬૦૬૫

પ્રયોગ માતા : મહુડા ત્રીજે

અંખાલાલભાઈ :

એમનો વિચારમિનાર, એમના આશયો
મનતબ્યો અને વ્યવસાયો.

આ ચોપડી અમદાવાદ આદિત્ય
સુદેશભાઈભાંરા. રા. ગળનન વિશ્વનાથ
પાઠકે કર્તા માટે હાપી તથા કર્તા
માટે તે જ રથજે પ્રસિદ્ધ કરી.

અંખાલાલભાઈ :

એમનો વિચારમિનાર એમના આશયો
મન્તવ્યો અને વ્યવસાયો

સત્ય શાસન વ્યવસ્થાનું
સાચવતા ઋષિમાકડેય
જેટલા દિગ્વિજયી થાવ.

-અંખાલાલ.

કર્તા :

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ઈ. સ. ૧૯૨૮

પ્રત હજાર

ગ્રંથસ્વામિત્વના સર્વ હક્ક સ્વાધીન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૦૮૮

Langour is not in your heart,	(ગુલબંધી)
Weakness not in your word,	શૈત્ય કેવું હોય આપ બિરમ્બા,
Weariness not on your brow.	શિથિલતાં ક્યહાંયિ આપ વાલિમ્બા.
—M. Arnold,	અંખથાક ક્યાંથી આપ ચક્ષુમ્બા.

અંબાલાલભાઈ

નિ. વે. ૬ નં.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના અસાધારણ સંજોગોમાં અસહકારની પ્રથમ દર્શને માત્ર રાજકીય ભાવનાએ યુજરાતી પ્રજાના મોઢા ભાગનું દિલ છતી લીધું, અમદાવાદ જેવી કઠણ અવહારુ વગરીને પણ ભિંમિલ બનાવી દીધી, અને લાગણીઓથી જૂદી તથા વધારે જાણી તેમ લાગણીઓને ઠામ રાખવાને માટે પ્રયોજવાની વિચારશક્તિઓને વિહવલ બનાવી મુકી, ત્યારથી એ લાગણીધોધના ધસારા પહેલાંના આપણા જ બનાવો અને આપણા જ માથાસોને પણ આપણે વિસ્મૃતિના કોણે ભણે કયા અન્ધારકુવામાં ઉસેટી દીધા છે. પરંતુ ઇતિહાસ સાફ કહે છે જે પ્રજામાનસની આવી હાલત કોઈ પણ દેશકાલમાં વર્ષો ને વર્ષો ટકતી નથી. કાળે કરીને પ્રજાની સાદી સમજ પાછી ભગે છે, પ્રજા પાછી વિચારશક્તિઓની આમન્યામાં આવે છે જ, અને પરિસ્થિતિ તથા તેના પૂર્વગને બને તેટલા ભણવા ભિક્ષવાની પોતાની ફરજ તે નવેસર સ્વીકારવા મોડે છે. આવો સમય હવે દૂર નથી, અને તે આવી લાગતાં (ઇ. ત.) રા. રા. વલ્લભભાઈ અને ચિત્તલભાઈ પટેલ વધારે મોઢા કે અંબાલાલભાઈ, એ ભતના સવાસો ૧૯૨૦-૨૫ના યુવકોને અર્થ લાગતા હતા તેથી ઉભટા જ અર્થમાં સૌને વ્યર્થ લાગશે, અને ત્યારે કદાચ અંબાલાલભાઈની ચારિત્રરૂપાઓનું આ મૂર્ત નિરૂપણ, એમના વ્યક્તિત્વની પ્રજા આમાં જેવી તેવી ચે ઝીલાઈ હશે તો, જિજ્ઞાસુઓને થોડુંક પણ આકર્ષી શકશે.

અને આધુનિક વાતાવરણથી અલગ થઈને જરા બેઠકું, તોતો શીલ એટલે મું, શીલમાં મજા કેવી હોય, ઇત્યાદિ અતિમહત્વના

(૬)

પ્રત્નો હપર શાબ્દિક જ નહીં પણ ચારિત્રસંગઠનમાં કાર્યસાધક બને એવો પ્રકાર ચોતક્ક ફેલાવવાની ચાલુ એકસરખી અગત્ય ગેંદ શકીશું, અને વળી માની શકીશું કે એ મહત્કાર્યમાં વિદેશી તેમ જૂના સમયના ઉત્તમોત્તમ દષ્ટાન્તોને ખડખે પણ આપણા જ દેશકાલના સારા દષ્ટાન્ત આપણે માટે વધારે સજીવન સાધન નીવડે એ જ કુદરતી છે. આવા શીલનિકષે મોટા ન્હાના માનવકણેતના વિચારવ્યવસાયોની રેખાઓ આછી જાડી હપડે, તે વિલોપી રહેતાં, તેમાં ઇ. સ. ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪ સુધીના સમયના અંબાલાલભાઈની રેખા સામાન્ય આંખ અંજલ જાય એવી ઝળહળે છે.

* આખી પ્રયોજમાલના નિવેદન અને અ પ'ણ માટે જીવો મણકો ૧ લો- ' યુનાઈટેડ સ્ટેટસ, એક ઐતિહાસિક દષ્ટિપાત.'

આ નિબંધ રા. રા. ભાઈ વેકુંડલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરના " દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના ભાષણો અને લેખો " એ સંગ્રહમાં પ્રવેશક લેખે ઇ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રથમ પ્રકટ થયો હતો. એ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૨માં થઈ હતી. અહીં છટો છાપતાં વિષયને લગતાં શોડાં વિશેષ સાધનો પાછળથી મળેલાં તે હપરથી કંઈક વધારું છે, બાકી તો લખાણ વધારે સ્હેલાઈથી સમજાય એટલા માટે જ કંઈક ફેરફાર કર્યા છે. હવેથી નિબંધના આ રૂપને જ કાયમી ગણવું. આ મણકાનું મૂલ્ય: રા. ૧-૦-૦

અર્પણ

પ્રિય ભાઈ વૈં

સગાં ભાઈપ્રહેન, વડીલો, અને ફરજંદો કરતાં જીવનયાત્રા દરમિયાન આવી મળનાર ગુરુઓ, મિત્રો, સાથીઓ, શિષ્યો, સિનઘ્નજનો, આદર, ક્ષમા, અંગત લાગણી અને બીજા સાત્ત્વિકરાજસી ગુણો અને ભાવોમાં વિશેષ પણ નીવડે, એવો ધણાને અનુભવ છે. વળી આ ચારિત્રનિરૂપણ તો ત્હમે લખાવ્યું, ત્હમારા આગ્રહથી અમુક સમયે અમુક ઝડપે રચાયું તેથી કરીને જ આવું આલેખાયું, અને ત્હમારા સંગ્રહમાં પ્રકટ થઈ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. એટલે એનું આ કાયમી રૂપ ત્હમને અર્પણ થાય, અને આ રીતે ત્હમને અત્યન્ત અપ્રિય જાહેર પ્રસિદ્ધિમાં ત્હમે એક ક્ષણ ખેંચાવ, તે જરા સહી જશો. આને ત્હમારા જેવાને અતિમાન દેવાની ભૂલ ગણો, અથવા બીજી કોઈ રીતે મ્હારું ચાપલ ગણો, મ્હને તો એ ત્હમને ન્યાયનું અને ત્હમારા હક્કના સ્વીકારનું જ કાર્ય લાગે છે: જે બખવતાં આનન્દતો ત્હમને પણ આનન્દ દેવા જ ઈચ્છું છું.

વડોદરા, વિ. સં. ૧૯૮૪ }
રામનવમી

લિ:
બલવન્તના અનેક આશીર્વાદ

અ નુ ક મ શ્ચિ.

૧: પ્રાસ્તાવિક	૧
૨: ધર્મ	૯
૩: કેટલીક વિગતો, કેટલાંક ચારિત્રલક્ષણ	૨૩
૪: વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી અને પ્રજાસ્મિતાવાદી	૪૫
૫: કેળવણી	૫૫
૬: સાહિત્ય	૭૧
૭: સંસારમુધારો	૮૩
૮: એમના વિજયો એમની આકાંક્ષાઓને મુકાબલે	૧૦૨
૯: રાજકીય પ્રકરણ	૧૧૨
૧૦: છતિ	૧૩૧
પરિશિષ્ટ	૧૩૪

અંબાલાલભાઈ:

એમનો વિચારમિનાર, એમના આશયો
મન્તવ્યો અને વ્યવસાયો.

૧ : પ્રાસ્તાવિક.

અંબાલાલભાઈના માનવન્ત સંક્ષેપથી જેમને એમની કારકર્દગીના છેવટના બારેક વર્ષમાં આખી ગુજરાતી આલમ ઓળખતી, તેમનાં લખાણ, વ્યાખ્યાન, લાખણ આદિનો

* આગળથી લખી રાખેલું ઓળખાણે વાંચી સંભળાવવામાં આવે, તે વ્યાખ્યાન; મુદ્દા, ટાંચણ, કંઈક વાક્યો કે થોડાવત્તા ભાગ પણ લખેલા હોય અને ઉપયોગમાં લેવાય, પણ મોટા ભાગે તત્કાલ મેંએથી જ કરવામાં આવે, છેક પ્રાસંગિક અને ઉપલક્ષિયાથી માંડીને ગંભીર વિચારસંકલના અને હ્રસ્વ વક્તૃત્વવાળાં, તે બધાંયે લાખણ. અંગ્રેજીમાં Address (એડ્રેસ), Lecture (લેક્ચર), Speech (સ્પીચ), એમ ત્રણ શબ્દો ચાલે છે. પ્રસંગભેદ અને વક્તાની પદવીભેદ પ્રમાણે કેટલાંક વ્યાખ્યાન એડ્રેસ તો કેટલાંક લેક્ચર કહેવાય છે. ખાસ હકીકત પ્રમાણે ત્રણે શબ્દોની આગળ 'અપબોગ' વિશેષણ પણ ઊમેરાય છે, અને આ રીતે ત્રણ જ શબ્દોપર અનેકાનેક પ્રભેદોને પહોંચી વળાય છે.

આ સંગ્રહ+ જેવો થઈ શક્યો છે તેવો એ મના અવસાન પછી આજ ચોથે વર્ષે પ્રકટ થાય છે, તે મોટે ભાગે રા. રા. લાઇ વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરની અસાધારણ પૂજ્યભુદ્ધિ અને ખંતનું પરિણામ છે. અંબાલાલભાઈને છેલ્લાં વર્ષોમાં ઘણા વિનંતિ કરતા હતા, કે આપનાં લખાણો કાગળો આદિની કંઈ વ્યવસ્થા કરો, ખાસ કરીને આપનાં લાંબા વિવિધ અનુભવમાંના યાદગાર અને કૌંમતી પ્રસંગો આદિનાં સાધનો એકઠાં કરો, વિશેષ નહીં તો દિશાસૂચક નોંધ જેવું તૈયાર કરી આપો. મેં પણ આ વિશે એકથી વધારે વાર આગ્રહી-લગભગ હડીલી-વિનંતિ કરી હતી. પરંતુ આવી માગણીઓને એઓ એક જ જાતના જવાબ દેતા.

“બા-”, હું કંઈ મોટો માણસ નથી; મહારું તે વળી જીવનચરિત—Life and Letters—(લાઇફ એન્ડ લેટર્સ : “સપત્ર ચરિત્ર”) હોય—હૂં ! ત્હમે ધારતા હશે તેવો કલમખાજ—આ નવા ગ્રેજ્યુએટો (graduates)માં ગુજરાતમાં ગૌરધનભાઈ, નનુભાઈ (રા. રા. નરસિંહરાય), કેશવલાલ નીવડ્યા છે તેવો Literary Man (લિટરરી મેન : “સાક્ષર”)—પણ હું નથી. વળી મહારે ધણું જીવવું છે, ધણું ધણું કરવું છે : કંઈ એ કરવાની તક મળેને હમણાં જ મળી છે. વળી જીવો, એ દરેકમાં—મ્યુનિસિપાલિટીમાં,

+ રા. રા. વૈકુંઠલાલે “ લખાણો અને લેખો ”ના પ્રકટ કરેલો સંગ્રહ, જેમાં આ નિબંધ પ્રવેશક લેખે પ્રથમ છપાયો હતો.

રાજકીય બાબતોમાં, આપણા દેશની આર્થિક હાલત કેમ સુધરે એ પ્રશ્નમાં—એ સર્વ કાર્યક્ષેત્રોમાં મ્હારે તો ડગલે ડગલે ધણું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. અને પોપટિયા કે કેવલ પુસ્તકિયા જ્ઞાન મ્હારે કોડે જ ન જરે, એટલે પ્રત્યક્ષ જોવાનું અને અનુભવવાનું, વિચારવાનું, તુલના કરવાનું, ને પૂર્વાપર ભેસાડવાનું અત્યંત છે. આથી કરીને દેશના ભાવિ ઉદય માટેની આ આપણી વર્તમાન જાહેર લોકસેવાની વ્યાપક હીલચાલોને લગતા વિષયોમાં મ્હને રાતદિવસ એટલો તો રસ પડે છે—હૂં !—કે ત્હમે માગો છો તેમ ભૂતકાલમાં નજર નાખવાને નથી પુરસદ ને નથી વૃત્તિ. ”

છેવટ આમાંની એક જ બાબત—એમનાં ભાષણો—વિશે મેં વિનંતિ કરેલી : આપ એટલી તો વ્યવસ્થા રાખો કે આપ ભાષણ કરો તે તે જ દિવસે સુધ જતા પહેલાં કોઇને પાછું ઊતરાવો; પ્રકટ થાય તો તે આપનું ઊતરાવેલું ભાષણ પ્રકટ થાય, નહીં તો એ આપના કાગળોમાં જળવાઈ રહે. આમાં એમણે વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ દેખાડી :—

(૧) જમના, ફરવા જવા, સુધ જવા વગેરેની મ્હારી નિયમિત ઘટમાળ—મ્હારું ટાઇમટેબલ (time table) ન ફરે; (૨) વર્તમાનપત્રો જે અંકમાં જેટલી જગા ફાજલ પાડી શકે તેટલી લંબાઈનો જ સાર જાપે; (૩) મ્હને ઊતરાવતાં વખત લાગી જાય તો વિષય મોડો—વાસી—થઈ જાય, હૂં !—અને કોઈ એક ક્ષીટી થે ન જાપે; ” ઇત્યાદિ.

મેં સર્વના બનતા રહ્યા આપ્યા; ત્યારે પોતે એટલું પીગળેલા, કે
“સૂચના છેક કહાડી નાખવા જેવી નથી; વિષય
મહત્વનો હોય અને ભાષણ ખાસ સારું થયું હોય, તો
અમલ કરવા જેવી ય ખરી; જોઈશું.”

પરંતુ એ યે કંઈ બની શક્યું નહીં. + આથી કરીને
‘સંગ્રહ’માં એમના ભાષણોમાંથી ઊતારા આપ્યા છે (જે
સંખ્યાબંધ છે), તે માટે પ્રજાબંધુ અને બીજાં વર્તમાનપત્રોમાં
તત્કાલ આવેલા સાર માત્રથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે. એ
સર્વમાંથી જેટલું કાયમ જાળવી રાખવા જેવું અને સચોટ
રીતે પ્રતિપાદન થયેલું લાગ્યું તેટલું જ ‘સંગ્રહ’માં લીધું
છે. અને એક ને એક વિષયની પુનરુક્તિઓ બનતાં સુધી
ઓછી આવે તે માટે સંગ્રહકર્તાએ ફરીફરીને આજણ કર્યું છે.

મહાઓનો અહેવાલ લખી લાવવા માટે રોકવામાં
આવના આપણાં વર્તમાનપત્રોના નોકરો ઘણુંખરું પાદર
સુધી જ ભણેલા હોય છે. ગુજરાતી ભાષણોનો શબ્દેશબ્દ

+ હાલ છે તેટલાં માસિકો એમના સમયમાં નહીં; બલકે
એમના સમયમાં એક પણ સારું સર્વદેશી માસિક નહીં; નહીં
તો બેશક રા. રા. ઈંદુલાલ યાજ્ઞિક જેવા તંત્રી એમના ભાષણોમાંથી
વધુ મહત્વનાં પોતાના પત્રમાં હોંસે હોંસે છાપત, અને એ
પ્રમાણે આપણને ઘણો લાભ થાત. હાલ પણ કીમતી ભાષણોમાંથી
થોડાં જ માસિકોમાં છપાય છે, તે એ માસિકોના તંત્રીઓની
તાત્વ-વાસી, નવું-નૂનું, રસિક-શુષ્ક, આદિ વિશેની ચલાણી
બ્રમણ્યોને આભારી છે.

બોલાતાં જ લખી લેવાની કલા આપણામાં હજી ફેલાઈ નથી. અને તોપણ આ 'સંગ્રહ'માંના ગિતારાઓની સામાન્ય વિશ્વસનીયતા વિશે શકે આણવાને કારણ નથી. અસાધારણ માનસિક શક્તિઓ, -હાનીમેટી દરેક ખાખતમાં વિરત્ત આગ્રહ, અને ખાસ કરીને એમના અનન્ય ચારિત્ર બલને લીધે અંબાલાલભાઈનું વ્યક્તિત્વ જનવલ્લભ્યમાન હતું; એમનો ભરાઉ કદાવર દેખાવ, એમના ઉત્તમાંગનું ગૌરવ, એમની આંખનું તેજ, એમના અવાજનો ધાતુધન સૂર, સર્વ એ જનવલ્લભ્યમાન વ્યક્તિત્વનાં યોગ્ય વાહન હતાં; અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એમની કૃતિઓમાં તેમ એમની વાણીમાં પણ પડતો. એમની દલીલો, એમનાં અનુભવકથન, એમના યુક્તિવાદ, એમના દષ્ટાન્તો, એમના અલંકાર, એમની વક્રોક્તિ, એમનો ઉપહાસ, એમના પ્રહાર, એમની આગ્રાઓ, સર્વે શ્રોતાના મનમાં તુરત ઊપસી આવતાં, અને એમની આખી પ્રતિપાદન પદ્ધતિ સીધીદોર સળંગ ઋજુતાનો જ નમૂનો હતી. એમની પ્રતીતિઓ ઊંડી ગિતરેલી, દૃઢમૂલ, અને સ્વતંત્ર જીવન્ત તેજસ્વી વિદ્યારસથી પોષાયેલી હતી. એટલે એમની શબ્દપસંદગી, વાક્યરચના, અને કલમઅંધી, સ્વતંત્ર એમની પોતાની જ, અને વિસ્મય તથા આનન્દ ઊપજવવાની સાથે શ્રોતાને તત્કાલ તો પોતાના વહનમાં ખેંચી લે એટલી બધી અસરકારક હતી. એમનો જ શબ્દ વાપરું તો એમની વાણીનો 'રણકો'

ઔર જ હતો. હરકોઇ શ્રોતાની સ્મૃતિમાં એમના ભાષણમાંથી સંખ્યાબંધ શબ્દો, કોઇકોઇ વાક્યો, અને કેટલીક યુક્તિઓ અને અલંકૃતિઓ પણ અક્ષરશઃ ચોંટી જ જતાં. એટલે વર્તમાનપત્રોને માટે અહેવાલ લખનારના કાગળ ઉપર પણ તે ઓછાંવત્તાં ટપકાઇ જતાં, અને એ નોંધ ઉપરથી જે સાર પાતો તેમાં પણ તે પાછાં ઓછાંવત્તાં પણ અવશ્ય દેખા દેતાં.

અંબાલાલભાઇના વિચારોના સામાન્ય રૂપ વિશે કંઇક જાણ. જાતરિયે તો તેમાં અમુક ખાસિયત માલુમ પડે છે, જે એમના પછીના ઝમાનાના વિદ્વાનોમાં, સમગ્રે બોલતાં, ઓછી હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. અંબાલાલભાઇનું જ્ઞાન વિશાલ હતું. એકવાર મેળવ્યું તે આખા દેવું ને તેવું સંગ્રહી રાખે, જરા ઝાંખું પડવા ન દે, સત્ત્વ લેશ જવા ન દે, રેખા પણ વ્યગ બનવા ન દે, -એવી એમની અજબ સ્મૃતિ હતી. અને પોતે આખો જન્મારો નવુંનવું ઝડપથી શીખ્યા જ જનારા ખરેખરા વિદ્યાર્થી હતા. પણ એમની સ્વતંત્ર વિવેકશક્તિ જે મૂલ્યથી જખરી અને સતત ઉપયોગથી જ્ઞાન અનુભવ અને પાકટપણની વધતી જતી જમાવટની સાથે પોષાતી જ ગયેલી હતી. અને એમના બુદ્ધિ-હૃદય-કલ્પના-અન્તઃકરણ-ભાવના શક્તિ રૂપ આખા ચક્રનું મુખ્ય વલણ જન્મથી જ વ્યવહાર (practical પ્રેક્ટિકલ), અનુભવગમ્ય (positive પોઝિટિવ), અને કૃતિપ્રેરક (constructive કન્સ્ટ્રક્ટિવ) જ્ઞાન તરફ વિશેષ હતું. આથી કરીને ટીકાશક્તિ (critical power

ક્રિટિકલ પાઉવર)માં, તેમ સારું જે કંઈ લાગે તે તર્ક આકર્ષાવું તથા ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી તેને બનતાં સુધી અપનાવી લેવું એ મધુકરવૃત્તિ (ecclectic spirit ઇક્લેક્ટિક સ્પિરિટ)માં, અંબાલાલલાલ એમના પછીના ઝમાનાના ઉત્તમ વિદ્વાનોથી જે ઊતરતા ન હતા; તથાપિ એ શક્તિ-વૃત્તિમાંથી જે કુદરતી રીતે પરિણમતાં દેખાય છે તે સંશયગ્રસ્તતા, કૃતિ શૈથિલ્ય, નપુંસક મતાન્તરક્ષમા કે બેપરવાઈ, અને ફિલસુફીનો અગર અગમ્યવાદનો સ્વાંગ સજીને મગજના માર્ગો અને ખંડોમાં ભટક્યા કરે છે તે આંધી, -એમાંથી એકેનો અંબાલાલ-લાલને છાંટેા સરખો લાગવા પામ્યો ન હતો. જે સત્યો એમના મગજના દિવાનખાનામાં ખુરસીનો હક્ક પ્રાપ્ત કરતાં. તે જરૂર થઈ ગયેલી વિદ્યાના શુષ્ક ગૂંચવણિયા કાયડાઓનાં નિઃસત્ત્વ સમાધાનો ન હતાં. જે સત્યોને એ મોંઘા મિત્ર કે સમ્બન્ધી તુલ્ય ગણતા, જે સિદ્ધાન્તોના ધક્કેલેલા એઓ બોધપ્રચાર-પાલન-પલાવનમાં * ઉમંગભર કર્તવ્યપરાયણ રહેતા, તે વ્યવહારુ રાજવિદ્યા, સંસારવિદ્યા, અને જીવનવિદ્યાની સુરુપજ, વિધિનિષેધયુક્ત, લાલાલાલ રૂપ દીસી આવે એવાં ફલોનાં ઝુમખાંથી અલંકૃત, અને સદાસર્વદા આચરવા યોગ્ય આજ્ઞાઓ જ હતી:-કહો કે એ એમનાં પ્રિય સત્યો એમના સુપરિચિત પીનલ કોડ (Penal Code) પ્રોસીજર કોડ (Procedure Code) આદિ કાયદાઓમાંનાં ફરમાનો

* પલાવન-બીજાઓ પાસે પળાવવું.

જેવાં હતાં. વળી સુધરેલી પ્રજ્ઞના કાયદાદગમાં જેમ પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે તે માત્ર આભાસ કે ભ્રમ હોય છે, કનિષ્ઠ અભ્યાસકોને જ ગુંચવણમાં નાખે એવા હોય છે; ત્રીણવટથી વિશાલ અનુભવથી અને પુષ્પપણે વિચારવિવેક કરી શકે તેવા સમર્થ ધારાશાસ્ત્રીઓ તમામ કાયદાની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરી શકે છે અને અન્યોન્ય અતિવિરુદ્ધ દેખાતાં ફરમાનોને પણ એકબીજા સાથે ઘટવી શકે છે; તેમ જ અંબાલાલભાઈના વિચારો અને સિદ્ધાન્તો, એમનાં સત્યો અને એમની પ્રતીતિઓ, એકબીજાનાં વિદ્વાતક, કે એકબીજાથી અલગઅલગ, કે જૂદીજૂદી જાંચીનીચી અભરાઈઓ ઉપર છૂટાછવાયાં પડેલાં ગૂંછળાં ઓળિયાં^x કે થોથાંઓ જેવાં નહીં, પરંતુ અન્યોન્ય અનેકાનેક રીતે સુદૃઢ સાંકળેલાં, અને વળી એમના પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વમાંથી ઊભરાતા ઉત્સાહરસના પ્રવાહથી એકસરખાં છવન્ત હતાં. એમના વિચારોમાં કટણ, ગંભીર, જડો, અને જ્ઞાન અનુભવ મનન અને શક્તિના પ્રમાણમાં જ ગમ્ય એવો ભાગ પણ બેશક હતો, જેનો આપણને છેક જ ઓછો લાભ મળેલો છે. એમના વિચારોના એ સૌથી મૂલ્યવાન ભાગમાંથી જે થોડોક જ અંશ એમના લખાણો અને વ્યાખ્યાનોમાં કિતર્યો છે તેટલાથી જ આપણે મન વાળવાનું છે. એમના લખણોમાં પણ એવો ભાગ કોઈ કોઈ વાર આવતો; જે કે

^x ટીપણાં જન્માક્ષર આદિના આકારનાં પુસ્તક, સળંગ કાગળ ઉપર લખેલાં અને ગોળ વાળેલાં.

વર્તમાનપત્રોમાંથી લીધેલા ઊતારાઓમાં એવું કંઈ જે ક્યાંથી જ હોય ! પરંતુ શું એ ઊંડા કીંમતી ભાગમાં કે શું સરલ અને સપાટી નજીકના ભાગોમાં, અંબાલાલભાઈના વિચારોમાં નિશ્ચિતતાની કે સ્ફુટતાની ઊણુપ, અતાગ ઊંડાઈ કે અગમ્યતા, કે કોઈપણ જાતની ગૂંચ કે પૂર્વોપર અસંગતિ ત્રીણામાં ત્રીણી દૃષ્ટિને પણ જડે એમ નથી.

૨ : ધર્મ

અંબાલાલભાઈના વિચારો આમ સાંકળેલા હોવાથી, એક બુદ્ધિપ્રધાન અને સમર્થ વ્યક્તિના નિરંતર મનન વડે તેમાં અન્યોન્ય સમ્બન્ધો અને આશ્રિતાત્રય-ભાવ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, તે યથાસ્થિત સમજવાને માટે અંતરમાંથી આરંભીને સપાટી ઉપરના વિષયો તર્ક આવિયે એ ક્રમ વ્યાપકની સાથે સીધો ટૂંકો અને ખરી સરલતાનો નીવડશે. એટલે પ્રથમ ધર્મના ગંભીર અને ગહન વિષય તર્કનું એમનું વલણ લઇયે.

સદાચારો ધર્મ: આ સૂત્રને પોતે બેહદ મહત્વનું ગણતા. એમના ચિત્તની અનેક વૃત્તિઓનો એ દૃષ્ટિબિન્દુમાં જ સંગમ થઇ જવાનું એ પરિણામ હતું. ધર્મ અધ્યાત્મવિષય છે એટલું જે ન જાણે એવા અરુ એઓ ન હતા. પરંતુ એક તો એમની આખી ઝોક, ઉપર કંઈ છે તેમ, વ્યવહાર અનુભવગમ્ય કૃતિપ્રેરક જ્ઞાન તર્ક હતી. જાને નિત્યના

વ્યવહારમાં ડગલે ડગલે કૃત્યો કરે લોભ, ગુમાન, અદેખાઈ, ખાર, સ્વાર્થ, હિંસા, અને અનીતિનાં; અને અદ્વધી સત્સંગમાં હોય કે પાટલે એસે ત્યારે વાતો ડહોળે સોડહમ્ની: આવા માણસો પણ શુદ્ધિની જડતાને લીધે, દષ્ટિ અન્તર્મુખ થઈ જ ન હોય તેને લઈને, નિખાલસ હોઈ શકે, એ સમજવું અંખાલાલભાઈ જેવાને, તેમના શુદ્ધિપ્રભાવને લીધે જ, અધરું પડી જાય, એ કુદરતી છે. એઓ તો આવડાને પાખંડી જ ગણે, અને એવા પાખંડો તિરસ્કાર એમના મનમાં આચારશુદ્ધિની વડાઈ સંસ્થાપવામાં કારણ બને. સત્ત્વની વાતો જ કરે, તેના કરતાં પોતાના પંડના રજસ્ અને તમસનું નીતિશુદ્ધ આચરણોના નિયમન વડે સંશોધન કરતો જાય, તે મુકાબલે વધારે ધર્મિય ગણાવો જોઈએ, એમાં પણ શંકા નથી. ધર્મના અધ્યાત્મ-વિષય-ત્વ ઉપર ગમે તેટલો ભાર દે તેને પણ આ સ્વીકારવું પડશે.

અંખાલાલભાઈના ચિત્તની ખીજ એક વૃત્તિ ઉપસા કરતાં જૂદા જ અનુભવોમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી. એઓ હજી જાગતા હતા તે સમયના પાકટ રૂઢિચુસ્ત માણસોમાં કર્મકાંડનાં કર્મોમાં કે વેદાન્તાલાપમાં પૂરા પરન્તુ આચારવ્યવહારમાં ધર્મને નામે મોટું મીઠું એવા જોવામાં આવતા હતા, તો એ પાકટ માણસોથી ન્હાના પણ અંખાલાલભાઈથી મોટી વયના ઝમાનામાં નવી શરુ થયેલી અંગ્રેજી વિદ્યાએ વિદ્વાન અને એ સાધનથી ઓછે ચહડેલા કે સારી સ્થિતિએ પહોંચેલા

માણસો હતા, જે દેશોદ્ધારક અને સુધારક હોવાનો દાવો કરતા, પરંતુ જૂનું એટલું સર્વ બસ નિન્દતા, તેને જોવા તપાસવાસમજવાની લેશ પરવા ન કરતા, અને નિશામાં વિષયભોગમાં અને માંદામાંલના કલહોમાં ગરકાવ રહેતા. સ્વાતંત્ર્ય જ્યારે ઉદ્ધત નિર્ગલ પરિણામાન્ધ બંડનું રૂપ ધારે અને સર્વનાશ કરવા નીકળે, ત્યારે ન્યાય સ્વાતંત્ર્યના ખરા લક્ષ્ણોને પણ ઉગ્ર અભિગ્રામિયન (discipline ડિસિપ્લિન) અને અસહિષ્ણુતાનો જ દેખાય એવો પક્ષ લેવો પડે, એ કુદરતી છે. નીતિશુદ્ધ આચરણના નિયમનથી પ્રથમ જાતને જ સુધારો અને ઉદ્ધારો: શબ્દ અને કૃતિઓ વચ્ચેનો તફાવત બાલક પણ પકડી પાડે છે; અને એ તફાવત વા વિરોધ મોટો, તે પ્રમાણમાં શાબ્દ બોધ અને ચારિત્રહીન પંડિતાઈ હાંસીપાત્ર જ થવાનાં. *

અંબાલાલભાઈનું બીજું અતિપ્રિય સૂત્ર નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મઃ, અને ત્રીજું શરીરમાર્ગ કલુ ધર્મ સાધનમ્. પોતાનાં બાલકોને, બાલકો જેવાને અને નિકટ

* સુધારકો માટે સમગ્રે બોલતાં પોતે એમના આચારવિચારની સારી બાબત વીસરતા નહીં એટલું જ નહીં પણ તેમણે દેશસેવા કરી છે એમ સ્પષ્ટ સ્વીકારતા. ‘સંગ્રહ’માં એવાં એકથી વધારે સ્થાન જોવામાં આવશે. સુધારકો સામે એઓ જે લક્ષ્યવેધી ટીકા કરતા તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન રા. રા. આનન્દરાંકર ધ્રુવે અંબાલાલભાઈ વિશે પ્રકટ કરેલાં બે લખાણોમાંથી યરો-જીવો વસંત માસિક વૈશાખ ૧૯૭૦, અને આવણ ૧૯૭૪ના અંક.

સંબંધમાં આવેલાને કાગળો લખતા તેમાં વારંવાર લખતા, હિંમર વધતી ગઇ તેમ લગભગ દરેક કાગળમાં લખતા, “ સત્ય અને શરીરને સાચવજો. ” નીરોગી સશક્ત અને દીર્ઘાયુષી થવા માટે દરેક માણસે બુદ્ધિપૂર્વક સતત મથવું જોઇએ* એવો બોધ કરતાં એ કદાપિ કંટાળતા નહોં. એવા બોધને અપ્રાસંગિક પણ એ જવલ્લે ગણતા. કોઇ પણ રોગી કે મંદ કે વધારે જીવવા વિશે શંકાશીલ એમના સમાગમમાં આવતું, તો તેને તેઓ આ મોટા ધર્મ વિશે જાગૃત કરવાને સારુ અનેકાનેક રીતે કહેતા કહેવડાવતા. પોતાનો દાખલો આપતાં જરા સંકોચાતા નહોં—“ હું નેવું વર્ષનો થવા ઇચ્છું છું અને આશા રાખું છું. ” ગ્લેડસ્ટન, વિક્ટોરિયારાણી, અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવી દીર્ઘાયુષી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની

• શારીરિક કેળવણીને એઓ કેટલું બધું ગૌરવ આપતા તે ‘ સંગ્રહ ’માં અનેક સ્થળે જણાઈ આવે છે. સૂર્યનમસ્કારમાં કસરત સાદાઇ અને ધર્મભાવના ત્રણેનો સંયોગ હોવાથી એવી કસરત એમને ઘણી પ્રિય હતી અને તે નિયમિત રીતે કરવા માટે ઊકસાઊકસી સૌને બોધ કર્યા જ કરતા. આ વિશે જુઓ આશ્વિન ૧૯૭૪ના વસંત માસિકમાંનો રા. રા. નારણજી નંદલાલ ઢંડનાયકનો પત્ર. આ પત્રમાં ન્યાયાધીશ તરીકેની એમની પ્રામાણિકતાની ભાવનાના બે બહુ સારા દાખલા છે; અને લોકો એમને “ કંન્સ ” ગણતા તે વિશેનો એમનો બચાવ પણ લગભગ એમના પોતાના શબ્દોમાં ઊતારેલો છે. (આ પત્રમાંથી એક બીજી બાબત આગળ આવે છે.)

ગ્રીણામાં ગ્રીણી આદતો વિશે એમની જિજ્ઞાસા ધરાતી જ નહીં, અને જે ચોકસ માહિતી એમના જાણવામાં આવતી, તે ઉપરથી અનુમાનોની કંઈ કંઈ ઘડભાંગ કરતા. મદ્ય, નટ, શરતોમાં સવારી કરનાર રાવતો આદિ લાંબું જીવતા નથી, એ એમના મનથી એવા ઘંઘાઓની એક મોટામાં મોટી ખોડ હતી. પણ એમના વિચારમિનારાના અંધારણની પાયરીઓ વિશે સમજફેર ના થાય તે માટે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે શરીરરક્ષાના સિદ્ધાન્તનું આટઆટલું ગૌરવ ગણતા, તથાપિ પોતે દવા ખાનપાન આદિ વસ્તુઓના સમ્બન્ધમાં પ્રયોગખોર હતા જ નહીં. માદક-વસ્તુ-ત્યાગ, અહિંસા, સ્વચ્છતા, અને સાદાઈના સદાચાર (કે ધર્મ જે કહો તે)ને અચળ વળગી રહેતા. એ આપણી વારસે મળેલી શ્રદ્ધિઓથી ઉલટી જાતના પ્રયોગોનું પરિણામ ટૂંક વખત સુધી ગમે તે ભાસે, પણ વારંવાર કે ચિરકાળ સેવનથી અગર એવી કોઈ આદત રુચિ કે દેખાદેખીના બન્ધનમાં આવ્યાથી શરીરને પણ નુકસાન જ છે, અર્થાત્ એવી બાબતોમાં સમાન વઝનની દેખાતી નીતિઓની સામસામે ટક્કર જેનારા ભ્રમમાં જ છે, એ એમની પ્રતીતિ અડગ હતી.

વળી આપણા જીવનમાં ઓતપ્રોત લોકોત્તર અગ્રાત અવિજ્ઞાત* બલોનું દુર્લક્ષ કરવાનો એમના ઉપર આરોપ

* અજ્ઞાત, જે વિશે બિલકુલ જાણિયે નહીં એવાં; અવિજ્ઞાત, જે વિશે અપૂરતું જ જાણિયે છિયે એવાં.

મુકનારા ભૂલી જાય છે, કે અંખાલાલભાઈ “બુદ્ધિપૂર્વક ચત્ન કરવો” એ મિતાક્ષર અને સરલ દેખાવના બોધમાં કેટકેટલો સમાવેશ કરતા હતા. પ્રથમ કાર્યકારણનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવું; આમાં કોઈપણ જાતની કસર રહી જાય, અને તેથી રોગ નિર્જનતા શિથિલતા અને તન્નજન્ય મૃત્યુને લક્ષી ન શકિયે તો તે માટે ‘નસીબ !’ એમ કહી નિરાશ નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહેવું, એને પોતે આપણો-એટલે પ્રસ્તુત વ્યક્તિ માત્રનો નહીં પણ આખી માણસ-જાતિનો, માનવ-જ્ઞાન હજી આટલે સુધી જ પહોંચેલું છે એ પરિસ્થિતિનો-દોષ ગણતા. માણસ-જાતિએ તો પ્રસ્તુત જ્ઞાન મેળવેલું હોય પરંતુ એ જ્ઞાન કે વિધિ આપણા દેશમાં ન હોય, અગર દેશમાં ય હોય અને દર્દીને માલુમ ન હોય, તેમાં એવો દેશનો અને વ્યક્તિનો દોષ જોતા. અને જ્ઞાનકલાવિધિ હોય એટલે તે આખા આચારમાં આણવું જ જોઈએ, એવો એમનો ઉગ્ર-અપવાદને અગર ગમે તે મુશ્કેલીઓના કારણને સહન ન કરી શકે એવો કડક-આગ્રહ હતો. જ્યોર્જ ઇલિયટની સૌથી વધારે જાણીતી નવલનો નાયક એક સ્થલે કહે છે કે મ્હારું ઇચ્છાજલ આ મ્હારા બાહુના જેટલા ધોંગા પોલાદના નક્કર ગોળવા જેવું છે. સદિચ્છાજલ વધાર્યું વધે છે એવો અંખાલાલભાઈનો જાતઅનુભવ હતો. આવી અનુભવજન્ય પ્રતીતિ જેમણે ન મેળવી હોય એવાને માણસ કહેવો વા પશુ તે વિશે એમને થોડી જ દરકાર હતી. વૃત્તિ

કુચિ રસ આદત અતિ જોરદાર રૂઠ અને નિષ્કંટક સત્તા ભોગવનારાં લક્ષે ને બની રહ્યાં હોય, તથાપિ જ્ઞાનસંપન્ન બુદ્ધિની સામી આરા થઇ એટલે તેના વરિષ્ઠ અધિકારી ઇચ્છાશક્તિનું એટલું ચલાવું હોવું જ જોઇએ કે ઇન્દ્રિયો હ્રદય અને વાસનાઓને એકાએક નહીં તદ્દપિ ધીમેધીમે પરંતુ દીસી આવે એવા અને ટૂંક-ટૂંક મુદતે વધતું જ જાય એવા પ્રમાણમાં તે બદલી શકે. અને ઇચ્છાબલનો જેટલો તેટલો જ નિશ્ચિત પ્રતીતિમાં સ્થાયી શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાનો એમના વિચારસમૂહમાં મહિમા હતો. જ્ઞાન, ઇચ્છાબલ, અને શ્રદ્ધા એ ત્રણને તેઓ અલિન જ ગણતા. સારાંશ કે સોક્રેટીસ (Socrates)ની ફિલસુફીનું Virtue is knowledge (સદાચાર જ્ઞાન છે)-યત્ર યત્ર જ્ઞાનં તત્ર તત્ર સદાચારઃ, યત્ર યત્ર જ્ઞાનાભાવ સ્તત્ર તત્ર ત્વસદાચારઃ^x-એ સૂત્ર એમને આવા અર્થમાં સર્વથા માન્ય હતું.

આ ચર્ચા ફિલસુફી અને માનસશાસ્ત્રીય બુદ્ધિવ્યાપારના અપરિચયીને કદાચ કઠણ પડે અને દુર્ગમ નીવડે, માટે એ જ વિષયોને સ્થૂલ રૂપમાં મૂર્ત કરનારા બેત્રણ દાખલા ટાંકું છું.

(૧) રા. રા. ગણેશ માવળંકર અંબાલાલલાહને એમના મોત પહેલાં છ દિવસ ઉપર જ મળવા ગયા હતા તે

^xઅસદાચારઃ, સદાચારનું નામ સંપૂર્ણ અર્થમાં આપી ન શકાય એવો આચાર.

વિશે લખે છે+ દાકતરની સલાહ વિચાર વગેરે કંઈ જ કર્યા વગર પથારીમાં શાન્ત પડી જ રહેવાની છે એવું જાણતાં મેં કહ્યું, કહેવાઈ ગયું, “ અશક્ય જ : જે વિદ્વાને આખી જિંદગી માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળી હોય તેમને માટે ખાસ ” ત્યારે એ મ્હારું સાંભળતાં બોલી ઉઠ્યા-“ then that is defective education.”*

+ બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૫. એમનું લખાણ ઉપર દ્વંકાવ્યું છે. આખો નિબંધ ખરેખર મનનીય છે. (એમાંથી એક બીજો ઊતારો-અંબેડકરે પોતાના કોષને સંયમમાં રાખવા આખો જન્મારો મથેલા તે વિશે-આગળ આપ્યો છે.)

* Education શબ્દ અહીં તેના અતિઆપક અને સંપૂર્ણ સાચા અર્થમાં વપરાયો છે. કેળવણી એટલે માણસની તમામ વૃત્તિશક્તિ આદિને બાજરૂપમાંથી બીજવીબીજવીને પરિપાક દરાએ આણેલી હોય તે સર્વ ક્રિયાઓ અને ફલોનો સમુચ્ચય. અનુભવ મનન-આદિથી ઠોકરો ટપલા આદિ ખાઈખાઈને-માણસ જાતે ધડાય, પોતે પોતાની જાતને ધડતો આવે, તે self-education એટલે આત્મશિક્ષણનું સ્થાન આ સમુચ્ચયમાં ગણાય નહીં પણ મુખ્ય.

પૂર્વજીવન એટલે અહીં આગલો ભવ એ અર્થ નથી, જન્મથી માંડીને તે ક્ષણ સુધીનું જીવન એ અર્થ છે. પોતે ભવપરંપરા અને એવી એવી ગહન બાબતો વિશે અજ્ઞેયવાદી (agnostic એગ્નોસ્ટિક) હતા અથવા સોવસા હતા. મિલ અને હબર્ટ* રેષેન્સરની અસર ફિલસુફીના જે નવા અવતારથી ઈંગ્લાન્ડમાં ઓસરી, તે ફિલસુફીના સમયકોનો એમને પરિચય

અસાધ્ય રોગ વ્યાપી ગયો હતો એ સ્થિતિમાં પણ હૃદયકંપનાની નિષ્ક્રિય શાન્તિ દાક્તરની આસપાસ થતાં જ લે દરજ્જે સાધી ન શકે તેટલે દરજ્જે તે વ્યક્તિના ઇવનનો જ દોષ ! આવું વચન મનોબલ ધ્રુવબલ પ્રતાપ અને સદાચારપરાયણ જ્ઞાનસંપન્ન ઇવનમાં રિમિત શ્રદ્ધા હોય એવાના મુખથી જ તત્કાલ ખરે.

(૨) ક્ષયરોગ* ત્રીજી ભૂમિકા સુધી વધી ગયેલો તો તેને પોતાની અનુપમ મનોવૃત્તિ અને નિયમિતતાના રૂપ દિનચર્યાથી મટાડનાર એક માણસની હકીકત મેં જોઈને એકવાર કહી. હું તેની સાથે પાંચગનીમાં એ માસની રોજ કલાક ગાળતો હતો અને રોગ મટી ગયા પછી પાછો તેને મળ્યો હતો. ઉત્તમ દાક્તરો સારવાર અને નિવાસસ્થાન ઉપરાંત એના ચિત્તની સમતાને લીધે જ

૧ કે નજેવો જ. એમનું સંસ્કૃતજ્ઞાન પણ વેદાન્તયોગમાં બિતરી શકે એવું નહીં. કુમારસગ્ભવ પણ એમણે વાંચ્યો મ તે જાણવામાં નથી.

* વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં એમનું શરીર નબળું હતું અને રોગનું પૂર્વરૂપ થયેલું ગણીને અગર તો એ રોગ થવાનો ત્ર ગણીને દાક્તરોએ એમને કોરોલિવર તેલ છટકી ખાવાની હ આપેલી. તે સમયે એ તેલ આપણા દેશમાં હાલ મળે એવા ગંધરહિત સુપેશરૂપમાં મળતું નહીં; ગન્ધાત્તં જેસ્વાદ ભડું જ મળતું. છતાં તે એઓએ કેટલાંક વર્ષ પીધેલું અને રોટલી ઉપર પણ ધીની જગાએ ચોપડીને ખાધું હતું.

એ બચ્ચો હતો. ઊઠવું બેમવું ઊંધવું, તોળેલું અમુક અમુક જ ખાવું, રોજ પોતાનું વઝન નોંધવું, દૈનિક નિહારઃ વિશે નોંધવું, ગાવું વગાડવું, પાળેલાં બીલાડી પોપટ કાકાકૌવા અને વાંદરાં સાથે બેલવું, પેશન્સ (Patience) × નો ગંજકો બેલવો, મળવુંલળવું, કાગળો લખવા, વર્તમાનપત્રો અને ચાપટીઓ જોવાં, હવામાં શરદીનાવના પ્રમાણમાં ફેર પડે કે રોગમાં વધવટ જાણાય તે મુજબ પોતાની ઘટમાળ ફેરવી લેવી, - વગેરે સર્વ એ સત્ત્વશુદ્ધ સાધુ યંત્રવત્ કરતો, અને ચિત્તમાં ઉદ્વેગોલાસ કે આશાગ્લાનિનો રતિ પણ સંચાર ન થતો. અંગાણાલભાષ્યે મર્વ વ્રણ જ રસથી સાંભળ્યું; અનેક સવાલો કર્યો; સ્ત્રીપુત્રાદિક કુટુંબીઓ નફથી પણ એની સમતા જગવાવાની પૂરી અનુકૂલતા હતી એ જાણી વધુ આનન્દ પામ્યા; એ માણસનાં નામદામ નોંધી લીધાં; અને એક સવાલ કર્યો. “ ત્વમે કહો છો, કઈ એકાએક આઘાત (shock શોક) ને લીધે એને ક્ષય થઈ આવ્યો; વળી કહો છો જોતજોતામાં રોગ વધી ગયો. અને વળી કોઈ વ્દાલા માણસના મોતનો એ આઘાત ન હતો. તો આવી સમતાવાળા વિરલ સર્જનને એવો કારી વા તે શો થયો હશે વારુ ? ” હું જાણતો ન હોવાથી કહી ન

* મલમૂત. જૈન પરિભાષામાં આહાર વિહાર અને નિહાર એ ત્રિપુટી જાણીતી છે.

× માણસ એકલો રમી શકે એવાં પનાં.

શક્યો. બીજો સવાલ કર્યો : “ મુસલમાન અને બહુ ભણેલો નહીં, એટલે આસ્તિક અને નસીબવાદી (fatalist ફેટલિસ્ટ) હશે. ” મેં લા કહી. એમણે વાત સંકેલી : “ આસ્તિક અને નસીબને માનનારા તો ઘણા હોય છે, પણ એવામાં જે આવી સમતા તો અદ્ભુત. ”

(૩) ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૯૫ સુધીની વીરશી દરમિયાન રાજકોટમાં એક સ્વામી બ્રહ્માનંદ નામે સંન્યાસી વારંવાર આવતા અને લાંબો વખત રહેતા. એમની ઉંમર પાકટ હતી પણ કેટલી હશે તે કળાતું ન હતું. એ જ્ઞાન ભક્તિનાં અત્યુત્તમ પદો ઘણાં જાણતા અને સતારતાહિસ દિલરુઆ સાથે પિંગળાવી નાખે એવી અને સાત્ત્વિક રીતે ગાતા. નિત્ય એ વર્ગ નિયમિત રીતે ભરતા, તેમાંથી એકમાં વેદાન્તનો કોઇ ઉચ્ચો ગ્રંથ સમજાવતા, અને બીજામાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટેની કથાવાર્તા કરતા. એમના વિશે અનેક વાતો મનાતી. એક કહે એમને નાદબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે. બીજો કહે, મંત્ર આપે છે તે સાધવાથી સાધકને તેના ચિદાકાશમાં પ્રકટ થઇને ઈષ્ટદેવ જાતે દર્શન દે છે * દવાઓ

* સ્વ. મણિરાંકર રતનજી ભટ્ટે જનોઇ બાળ્યું ત્યારે આ સ્વામીના વડા શિષ્ય અને મહારા પિતાજીના મિત્ર માણેકલાલ સુરતી તે વખતે વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા તથાપિ ચાહીને મહારા પાસે આવ્યા હતા અને સૂચના કરી હતી:—“ ત્હમારા મિત્રને મંત્રદીક્ષા અપાવિયે. ગુરુકૃપાએ ત્રણ માસની અંદર સાક્ષાત્કાર

પણ ખતાવતા અને રસોઇમાં તો ખરેખરા નિપુણ હતા જ.. જીવાનીમાં હૃદયોગમાં બહુ આગળ વધી પછી રાજયોગી થયેલા બાલશ્રદ્ધચારી હતા, એવી એમની ખ્યાતિ સર્વત્ર હતી. એઓ એક દિવસ એક સાંકડી શેરીમાંથી જતા હતા, ત્યાં સામે ઘોડાગાડી આવી તેનો ઘોડો અચાનક મસ્તી પર ચઢી સામાન તોડી દોડ્યો. તેની લાત બ્રહ્માનંદને કપાળમાં વાગી અને પડતાં પડતાં એમની તાલકી ભીંતના પથર સાથે જોરથી અફળાઇ. એક ક્ષણમાં બની ગયું. બ્રહ્માનંદ પડ્યા તેવા જ અવાજ થઇ ગયા અને કલાકો સુધી બેસી રહ્યા. પણ ત્રણચાર દિવસે જણાયું કે જીવશે ખરા. લાંબા વખત સુધી એમને ખાટલાવશ રહેવું પડ્યું. એમની આ ભયંકર માંદગીની શરૂવાતમાં એઓ ખરાખર બોલતા થતાં દાકતરે એમને પૂછ્યું : સ્વામીજી, દર્દ કળતર સટાકા (shooting pain શટિંગ પેઇન) વ્યથા એ કંઈ આપને કેમ જણાતું નથી ? લોકો કહેતા કે તે વખતે સ્વામીએ જવાબ દીધેલો : “ વ્યથા ? બચ્યા, બ્રહ્મરંધ્રકા પર ભૂમિકામેં અમૃત સભર ભરા ઈ હય : સો ગુરુકૃપાસેં છોડ દિયા; ફિર બચ્યા કયસી ! ” એક વખત અંબાલાલભાઈને મેં આ વાત કહી. એમણે પૂછ્યું-તદ્દમે જ આમાંથી શું સમજો છો, કેટલું માનો છો ? મેં કહ્યું, સમજ અને

થઇ જશે ! ” આ વિશે મહારા મતને માટે જીવો આગળ, વિવેકાનંદના દષ્ટિબિન્દુનું નિરૂપણ.

અનુભવમાં ઊતરે નહીં તેમ છેક કહાડી યે ના નખાય; એવી વસ્તુઓને હું ચિંત્ય વિષયોના જૂદા જ ખાનામાં ઘણો કાલ રાખી શકું છું. એઓ હસ્યા, પણ તુર્ત પાછા ગંભીર થઇને બોલ્યા : “ વાત કહાડી નાખવા જેવી નથી એટલું જ નહીં; મહારા દષ્ટિબિન્દુથી તો મને આ ખરી ખનેલી હકીકત અમાપ મૂલની લાગે છે. અસલ વેદનાનાં આવેદન mechanical reaction (મિકેનિકલ રીએક્શન) યાંત્રિક એટલે કે અનિવાર્ય પ્રતિક્ષલન જેવાં હોય છે. પણ તો યે શરીરની ગમે તેવી ત્રાસદાયક અવદશામાં પણ એવાં આવેદન શરૂ થતાં જ તેને અટકાવી દે એવું અતિસુદૃઢ મનોબલ પણ માણસમાં છેક અસમ્ભવિત કેમ કહેવાય ? આલબ્રહ્મચારીનામાં અર્ધી સદી કે વધારે સમયના એકસરખા મનોનિગ્રહની જમાવટ-સાચા યોગી અને જ્ઞાનીએ ગામડાં અને વાડીઓની ખુદ્દી હવામાં પરમ સાદાઇ અને શાન્તિમાં ગાળેલા જીવનનો મધ્યાહ્નકાલ-એવા પરિપક્વ મહાપુરુષને જે મનોબલ સહજ અને સ્વતઃસિદ્ધ, તે દુનિયાદારીના કીડાઓને દેવાંશી ચમત્કાર જેવું લાગે જ ! ” મેં પૂછ્યું, આમાં આપ અસાધારણ મનોબલ જ જીવો છો ? એઓ કહે, “ ત્હમે તો લોજિક (Logic બુદ્ધિવ્યાપારવિદ્યા) પૂરું ભણ્યા છો; દર વર્ષે શીખવતાં* એક વાર પુનરાવર્તન કરો છો. આ ત્હમારા સ્વામીમાં અસાધારણ મનોબલ હોવા

* આ લાલ મહને પાંચ છ વર્ષ જ મળ્યો.

વિશે શક નથી. વળી જીવો, મનોબલ એક વેરા કોઝા (Vera causa, ખરેખર પ્રવર્તતું વાસ્તવિક કારણ) છે જ. સામાન્ય ચમત્કારોના કરતાં હજાર-ગુણુ વધારે ચમત્કારિક બનાવો કેવલ મનોબલના પ્રભાવથી બનેલાના દાખલા હજારો મહામહા પયગમ્બર જોવાના જીવનચરિત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેો આટલી ક્રિયા લિપ્યવવાને માટે મનોબલ જ પૂરતું કારણ છે. " મેં ફરી પૂછ્યું, સ્વામીજીએ વાપરેલા શબ્દોનું કેમ ? એમણે તુરત એક નહીં બે રહ્યા આપ્યા. "ત્વમને દ્વિસુકેને લોજિક પછી તુરત પૂરાવાનો કાયદો લણાવવો જોઈએ. આમારી કારોમાં અમે દાક્તરને પોતાને અને તે વખતે ત્યાં કોઈ બીજો કાવકો માણસ હાજર હોય તેને પણ સોગન્દ ઉપર તપાસિયે, પછી સામે પક્ષ તેમને ચૂંથે, અને તેમ કરતાં પણ એ શબ્દોનો અગત્યનો ભાગ અણિશુદ્ધ રહે, તો જ અમે તે પૂરેપૂરું માનિયે. પણ વળી દલીલની ખાતર કબૂલ રાખિયે કે એ શબ્દોમાં ફેર નથી. તો યે શું ? ઘણા કુશળ અને ભગત વેપારીઓ મોટો નફો મળી જાય છે ત્યારે નથી કહેતા શું જે એ તો મદને મદારા પ્રજાએ આપ્યો ? સાંભળનાર ભાવિક હોય છે તો તે પણ એ જ વાત ખરી ગણે છે. પણ કાર્યકારણની શાસ્ત્રીય તપાસણીમાં આવાં કથનો કેટલાં નકામાં છે, તે ત્વમને કહેવા બેસવાની જરૂર નથી. શ્રદ્ધાળુ હૃદયોને એ જે હીરા લાગે છે તે સ્વનંત્ર વિચારક બુદ્ધિને તો કાંકરા જ છે. " થોડીવારે હું

જવા હાથ ત્યારે મ્હારી સાથે એ ડગલાં ચાલતાં કહ્યું :
 “ બા—, હવેલો અર્થ લ્યો એવા તો ત્હમે નથી. પણ
 સમજકેર નથી પડ્યો એમ મ્હારી પોતાની ખાતરીને માટે
 કહું છું : કુદરતની પાર કે કુદરતના આત્મા રૂપે સર્વશક્તિમાન
 સાક્ષાત સદાચારમૂર્તિ એવી સર્વસંચાલક સત્તા છે જ.
 ઉપરની દલીલો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન કરે છે, એમ ન
 લેશો. ” ફાળ પછી વળી બોલ્યા : બ્રહ્માનંદના દાખલાથી
 સચેત થયેલી એમની વિચારમાલા એક મળકે વધારે
 ફરી : “ આવી ચર્ચા હું કોઈક વાર કરું છું : વારુ,
 મિલના ધર્મસંબંધી નિબંધો વિશે શું ધારો છો ? ” મેં
 કંઈક સંકોચાતાં કહ્યું, ખેલીવાર વાંચ્યા ત્યારે મુંઝાયો હતો;
 હવે નહીં. “ બરાબર; પણ પાછા મળીશું ત્યારે વાત. ”—
 પણ એ વિષયનો ફરી પ્રસંગ આવ્યો જ નહીં. અંબાલાલલાલ
 પુરુષપ્રયત્નમાં શ્રદ્ધાળુ હતા. પણ એ એમની માન્યતાની
 ટીકા કરનારાઓને, એમની માન્યતાઓ ખરેખર જે રૂપની
 હતી તે સમજવાને માટે, આ ત્રણ દાખલા, વિચારીને
 વંચાશે તો, બસ થશે એવી આશા છે.

૩: કેટલીક વિગતો, કેટલાંક આચિત્તલક્ષણ.

શરીરરક્ષા અને મનોબલના ગૌરવ વિશે અંબાલાલ
 લાલના વિચારો આપણા કેળવાયલા મતને પણ ભારે પડે
 છે એમ લાગતાં, એ વિચારોનું હતું એવું રૂપ આલેખતાં

લંબાણ થયું છે. આ બાબતમાં એમના ઝમાના કરતાં, એમની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા તલસ્પર્શિતા અને કૃતિપરાયણતાને લીધે એઓ બેશક આગળ હતા. પોતે વ્યાખ્યાનો નિબંધો અને શાન્તિદાસ જેવી વાતો લખવાના કાર્યને વધુ વખત આપી શક્યા હોત તો ખીજા મહાસિદ્ધાન્તોમાં પણ એમની સ્વતંત્ર વ્યાપક અનુભવસંશોધની અને તેજસ્વી બુદ્ધિ એવાં જ જાડાં નવીન હિતવર્ધક પરિણામ-એવી જ દેવોને પણ દુર્લભ ભાવનાઓ-પ્રકાશત; એમની સાથે ગંભીરચર્યાનો લાભ મેળવનારને એમના વિશાળ જ્ઞાનસંભૂત મગજમાં જે ભાવના-પરિપાક ઓછીવત્તી વ્યક્ત દશામાં વારંવાર દેખાતા, તેમાંના અનેક લખાતાં લખાતાં જ પરિસ્પૃટ થઇ એમની અસરકારક પ્રૌઢ વાણીમાં કાયમનું મૂર્ત રૂપ પામત. આ દષ્ટિએ જોતાં એઓને ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપલ (Principal) થવાની તક એક વખતે* આવી હતી, તે એમણે ઝડપી ન લીધી તેથી બેહદ નુકસાન થયું છે, એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું. પરંતુ માણસનો જીવનપ્રવાહ જાતિ

* જુલો ગુજરાત સ્નાત્કૃત સભાએ ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં એમની જયન્તિ નિમિત્તે ભરેલી સભામાં રા. રા. ભાઈ વૈકુંઠલાલે વાંચેલું વ્યાખ્યાન; જે ગુજરાતી પત્રના તે સાલના ‘હીવાળી અંક’ માં અને પછી “ભાષણો અને લેખો”ના સંગ્રહની ખીજી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થયું છે. આ કીમતી વ્યાખ્યાનનો નિર્દેશ આગળ જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જ. એ સંજ્ઞાથી કર્યો છે.

સ્વભાવ અને સંજોગોની ઊંચીનીચી આડીઅવળા ભોંય ઉપર બેખડોને કાપતો, નહાના ખડકોને કુખાવતો, ઊંચા પ્રદેશોની પાટલીઓને ભોંજવતો, અને આશ્રય દેનારી જમીનને રસાળ કરતોકરતો, જે રેલાય છે, તે અન્યથા રેલાયો હોત તો વધુ સારું થાત, એવી એવી કલ્પનાઓ સર્વથા વ્યર્થ છે. અને વળી એમના ચારિત્રમાં જે અનેકાનેક સામસામા નત્વોનું વિલક્ષણ સંમિશ્રણ, અને સદાચરણ માટે ભક્તિભાવનું જે પૂજનીય જ ગણવું ઘટે એટલું બધું ઉમદા સામર્થ્ય આપણે એમના સમકાલીનો ચકિત ગર્વભરી દષ્ટિએ જોવા પામ્યા છિયે, તે એમનો જીવનપ્રવાહ એવી કેાઇ શાન્ત એકમાર્ગી દિશામાં વળી ગયો હોત, તો સર્વથા અસમ્ભવિત થઇ જાત. દુનિયાની દૂંકી જડ નજર જેને લાભહાનિ કહે છે તે તો ખોટાં અને ભ્રામક ત્રાજવાં છે. એ ત્રાજવાં વડે એમનું ચારિત્ર તોળવું, તે લાકડાં જેખવાને કાંટે હીરામોતી તોળવા ખરોખર છે; કેસર કરતુરી તોળવાની રીતે ઓક્સિજનને માપવા ખરાખર છે. દેશોન્નતિના મહાભારત કાર્યમાં જાતે ઝંપલાવી આશાનિરાશાના જે દરિયાઇ હોડાઓમાં એમણે સફર ખેડી, તેમાં એમના શક્તિવૈભવની જે ખીલવટ થઇ, અને એમના પણુ ધૈર્ય અને સત્યની જે કસોટી થઇ તે ખીજ કઇ રીતના જીવનપ્રવાહમાં થઇ હોત !

(૧) નડિયાદ મિત્ર માટેની થાપણુ જે સહેલાઇ અને ઝડપથી ભરાઇ ગઇ, તે જોઇને ‘આનું નામ તે શાખ

(credit ક્રેડિટ), જીવનભર પ્રામાણિકતા જીગી નીકળે છે તે આનું નામ, ખરી જાહેશી અને શક્તિનો આપણા લોક પણ વિશ્વાસ કરે છે તેનો આ સ્મરણીય દાખલો,' એમ અનુભવીઓને પણ થયા વગર નહોતું રહ્યું.

(૨) અવળો દિવસ આવતાં એમણે પોતાની બધી મિલકત લેણુદારોના લાભ માટે આપી દીધી તેના જેવો અડગ પ્રામાણિકતાનો વિજય લોકો જેને સુખી ભાગ્યશાળી જીવન માને છે તેવા સંજોગોમાં ન જ સમ્ભવે. એક તર્ક લેણુદારોના અવિશ્વાસનાં વેળુ—“પેન્શન (pension) જાણે ના અપાય, તે એમણે રાખ્યું; પણ એ જ રાખ્યું હશે? ના, ના, એવા કાચા નથી; બીજું પણ રાખ્યું હશે જ.” તો બીજી પાસે એમની ખરી સ્થિતિ જાણતા હતા તે સમ્બન્ધીઓ અને મિત્રોના વિમાસણ-કિંદ્રેગ-જુગુપ્સાના બોલ—“અરરર ! આ શું કર્યું ! કેવળ વેદિયા ! કંઈ જ નથી રાખ્યું. વળી આટલી ઉતાવળ શાને જે ? કાયદાનો ખનતો લાભ તો લેવો’તો. સગાં સમ્બન્ધીનાં શેયર (share) અને થાપણ (deposit ડિપોઝિટ) તો ડૂબ્યાં’તાં જ, અને આ વળી છોકરાંઓને હાથે કરીને ડૂબાડ્યાં !”—આવા સંજોગોમાં ઓછાવત્તાં અપ્રામાણિક કાંકાં મારવાં એ જ માણસ જાતને માટે કુદરતી છે. માટે જ એવી કસોટીમાં પણ પ્રામાણિકતાને અણિશુદ્ધ સાચવનાર વિરલ નર પૂન્ય ગણાય છે.

(૩) આવા સંજોગોમાં અંબાલાલભાઈ કુવે પડવા

ગયા હતાઃ એ જ માણસ જાતને માટે-મનસ્વી અભિમાની ગુમાની માણસને માટે-કુદરતી છે; જે સેંકડો માણસોએ એમને આટઆટલા વિશ્વાસપાત્ર અને કાબેલ ગણેલા તેમના જ રોષ શાપ મ્હેણાં ફિટકાર સહેવાં, અને કંતામ ગયેલી ઉપયોગિતાવાળું, લોકો ટાંટિયા ધરીને જીવું કરે એ તેવું, કૃપણ જીવન ગાળવું, તે કરતાં મરવું ભેદતર ઢાળે એ જ કુદરતી છે; માટે જ સદાચારનિષ્ઠા અને પાપબીરુનાથી ખતે પાછા વળવું અને ધીરેધીરે જીવનને પાછું બની શકી તેની ઉપયોગિતાવાળું કરવું એ વિરલ ધીરતા પૂજ્ય છે.

(૪) સત્ય વિશે એમણે નિગૂંધો લખ્યા હતા તો તે સાહિત્યમાં કાયમનું ઊંચું સ્થાન પામત એમાં શક નથી. પરંતુ અનેકાનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વાર્થોની તીખી કાતર વચ્ચે સપડાઈ ગયેલો અને હારેલો માણસ કોર્ટમાં દિવસો સુધી દરેક બાબત વિશે અક્ષરે અક્ષર સાચી જ જુગાની આપે, પોતે જાણતો હોય તે બધું જ તેના ખરા રૂપમાં બહાર કરે, અને વકીલો લેણેદારો તેમ જ તટસ્થ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય અને ભક્તિભાવમાં લીન કરે, એ ચારિત્રહીલા લેખિનીલીલા કરતાં અનેકગુણ વિરલ અને પૂજ્ય છે.

* જુઓ વૈ. આ બન્યું ઈ. સ. ૧૯૧૦ના સપ્ટેમ્બરમાં પોતે અમદાવાદ આવ્યા, કોઈ રીતે પણ બેઠવું નાણું વ્યાજે મળી નહીં શકે એ બાબતની ખાતરી થઈ જતાં આવ્યા, તે જ રાતે. મિલકત આપી દેવાનો દસ્તાવેજ કર્યો તે જ સાલના ડિસેમ્બરમાં.

લહું થયું જે એમની મિલો લાંગી એમ કહેવાનો આશય છે જ નહીં. એ બનાવ બનતાં એમના શીલનો જે નિરુપાધિ વાસ્તવિક ઉદ્દેક ઝળકી રહ્યો, તે ઉપર નજર ફેરવવાનો જ આશય છે.

એ મિલો લાંગી તેમાં અંબાલાલભાઈની પોતાની કસૂર ખરી કે નહીં, અને હતી તો તે કેવા પ્રકારની? આ સવાલ અટપટો છે. આવી બાબતમાં સામાન્ય માણસ પોતાના રાગદ્વેષને અનુકૂળ આવે એવા મતને વળગી પડે છે. પણ તટસ્થ શાસ્ત્રીય વિચારકનું કામ બધી વિગત છણીને ન્યાયાધીશની પેઠે ચુકાદો આપવાનું છે. ન્યાયાધીશની જેમ તટસ્થપણું અને ન્યાય જ કરવાની વૃત્તિ સંપૂર્ણ હોય એવો માણસ પણ હરકોઈ બાબતમાં ચ્હડી એસવાનો અધિકારી હોતો નથી. જે બાબતમાં ન્યાય આપવાનો છે તેનું, તે ધંધાનું, તે દુનિયાનું વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ તેને સારી પેઠે હોવું જોઈએ. હાલના વખતમાં આપણી મિલો કેવી રીતે સ્થપાય છે, કેવી રીતે ચલાવાય છે, કેવી આફતો તેમના ઉપર આવે છે, તેમાં તે પોતાનો ટકાવ કેવી રીતે કરે છે, કેવી લાલચો કેવાં પ્રલોભનો એમના તંત્રીઓ સામે મોં વકાસીને ઊભાં જ હોય છે, એમાંથી તેઓ પોતાની જાતનું, પોતાની શાખનું, પોતાની ધનામદારીનું કેટલું જાતન કેવી રીતે કરે છે, એ વગેરે વ્યવહારની ન્હાનીમોટી હકીકતનો જેને પરિચય હોય, તેવા માણસને અંબાલાલભાઈની ત્રણ મિલોનો આખો

ધતિહાસ બતાવી શકિયે, અને તે જે અભિપ્રાય બાંધે, તે જ વઝનદાર ગણાવેા જોઈએ. એ મિલોનો આખો ધતિહાસ ચોપડાઓમાંથી અને માણસો પાસેથી જાણવો અને તેના મુદ્દા તારવવા, એ પણ જેવું તેવું કામ નથી. અને મહેને આવી બાબતોનું વ્યવહારુ જ્ઞાન કર્યું જ નથી એ ઊમેરવાની જરૂર નથી. તથાપિ આ બાબતમાં ઘણાખરા અંબાલાલભાઈ અને તેમના પુત્રો ઉપર ઊતરી પડે છે, તે સગાસમ્બન્ધી અને બીજા લેણદારોના રાગદ્વેષી મતનું પુનરુચ્ચારણ જ જણાય છે. આમાં છેવટનો નિર્ણય કરવામાં અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ એવા બે મુદ્દા રજૂ કરીને જ હું સન્તોષ માનીશ.

એક તો એ મિલો ભાંગી તે સમય એ ધંધાને માટે કેટલી બધી બારીકીનો હતો તે જૂઠ્ઠાનું ન જોઈએ. અચાનક પેદા થયેલી અને ધાર્યા કરતાં લાંબી ચાલેલી ઉત્કટ રૂપની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ જ એ અને બીજી મિલો તે અરસામાં ભાંગવાનું મુખ્ય કારણ હતું. મહારો બીજો મુદ્દો એ છે કે આવાં કારખાનાં સારી રીતે ચલાવવાને માટે લાથ નીચેના માણસો ઉપર જે જાતની વહીવટી દેખરેખ (administrative supervision એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સુપરવિઝન) નો અંકુશ આવશ્યક છે, તેનો ખ્યાલ જોઈએ. ફ્રાન્સ (France) નો પ્રસિદ્ધ મુખ્યમંત્રી અને પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સનો પહેલો પ્રમુખ થિયર (Thiers) કહે છે:—x

x જુઓ M. Townsend ફ્રાન્સ Asia and Europe (1905), પૃ ૧૨૫-૬.

“ જ્યારે હું નિયતને માટે (ફ્રાન્સદેશના લશ્કર આદિને લગતી) નેપારીઓ કરતો હતો, ત્યારે નિયત, નોકા, અને સ્વદેશખાતાના મંત્રીઓ સાથે રોજ આઠ ટાક ગાળતો. આગલે દિવસે કરેલા નિર્ણયો અમલમાં મુકવાની ક્રિયા કેટકેટલી મજલ પહોંચી છે, તે વિશે હું પ્રથમ પાતરી કરી લેતો. હાથ નીચેના માણસો માત્ર ‘હા સાહેબ’ કહે, તેના ઉપર હું કદિ બરોસો ન રાખતો. હુકમના કાગળો મોકલાઈ ગયા અમ મહેને કહેવામાં આવતું, તો જે કારકુને તે ટપાલમાં નાખ્યા હોય અગર ખેપિયાને સોંપ્યા હોય તે કારકુનની જનવકતોધ જાતે જોવા માંગતો. જ્યાં આજ્યા હોય તે તમામ મહારી આજ્યા રજૂ કરાવતો. ન્હાનામાં ન્હાની ગફલત કે કીલતે માટે પણ કડક સજા કરતો. મહારાસોજીઓ (સાથેના મંત્રીઓ) અને મહારા હાથ નીચેનાં તમામ ખાતાં પામેલી હું આખો દિવસ અને વારંવાર આખી રાત સજા કામ લેતો. અમને જોડતો તો બોલો લાગતો કે અમે સૌ અદરુના ઘણ જતા. સજામાં સજા અંગમેલન કરતાં આવી વહીવટી દેખરેખનું બંત્ર એકસરખું ચાલુ રાખવામાં વધારે થાક લાગે છે. રાતે હું ઘેર આવતો ત્યારે આંગળી પણ હજાના જેટલી તાકત મહારામાં હોતી નહીં. આરામખુરશીમાં પડતો ત્યાં જ નોકરો મહારાં કપડાં બદલાવતા, અને મહેને જીપાડીને પલંગમાં સુવાડતા, જ્યાં હું મુડદા જોતો આખી રાત ગાળતો. જીંથમાં મહેને સ્વપ્ન આવતાં તે પણ વહીવટી હુકમો આપવા વિશેનાં હતાં. ”

આ વર્ણન ફ્રાન્સ જેવા મોટા દેશના મુખ્ય મંત્રીને અતિ અગત્યના કામકાજનું અત્યંત્યાત્યંત દયાણુ હોય એવા વિગ્રહના વખતનું છે. પણ કેટલીક જાગૃત તેના ગુરુતમ રૂપમાં જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. અને આ વર્ણનમાંની વાત મુદ્દે વાસ્તવિક છે. કોઈ પણ કારખાનું જામી જાય અને તેમાંનાં જુદાજુદાં ખાતાંના ઉપરી જવાબદાર માણસો સારી રીતે પળોટાઈ વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય એટલી હદ સુધી તૈયાર થઈ આવે, ત્યાંસુધી તેના ચાલકે ઝીણી મોટી દરેક વિગત ઉપર તથ્યેય વર્ણવી છે તેવી સતત સાદ્યંત દેખરેખ રાખવી આવશ્યક છે. અને આ લખી કે કહી ખતાવવું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ અમલમાં આણવું મુશ્કેલ છે. વહીવટી દેખરેખ તે આનું નામ, એવો ખયાલ પણ કેળવણી કે ન્યાયખાતામાં જ ઊછરેલા માણસને હોતો નથી. એક ૩૬ શબ્દમાં કહિયે તો તેઓ વ્યાવા કામગાં પડતાં ઓછા વધારે “ કાચા કાનના ” નીવડે એ કુદરતી છે; અને પરિણામ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં ગમે તેટલાં વિનાશકારક આવે, તોપણ આ કસૂર નૈતિક એજ લગાડનારી ગણાય નહીં.

પોતાની કસૂર ખોડ અને એભોનું વતુંઓખું ભાન સૌને હોય છે. અને કોઈપણ આત્મામાં સુધારણા માટે ઇચ્છા અને તે કરી શકવાની શક્તિ જોમ સતેજ, તેમ તેનું પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ વધારે ચોક્કસ, ઝીંકું, અને

નિરન્તર હોય છે; તથા તેનું જીવન પાયરીએ પાયરીએ આત્મમન્થનને પરિણામે ઉચ્ચતર ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતું દેખાઇ આવે એવું રચાય છે. આવાં જીવનોનાં વર્ણન ખાસ સુખોદક બને છે. અંબાલાલભાઈએ ચારિત્રબલની જે જાંચી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તે ઉપરથી એમના આ પ્રકારના આરોહણનું યથાવત્ વર્ણન પૂરું પાડે એવા એમના જીવનચરિત્રનિરૂપણને માટે આપણને લોભ થાય એ કુદરતી છે. પરંતુ એને માટે સાધનો નહીં જેવાં જ છે. પાકટ વયમાં પણ એમનું આત્મમન્થન ચાલુ હતું એટલું જ આપણે જોવા પામીએ છીએ. એમના જીવનના ઉપર સ્પર્શ કરેલા બનાવોની એક બાજુ ચારિત્રબલના વિજયની છે, તો બીજી આત્મમન્થનની અને આત્મબોધ તારવવાની અને સંસિદ્ધ કરવાની બાજુ પણ તેમાં દેખાઇ આવે છે. એમની ઉપર નોંધેલી વાતચિતોમાં સત્યશોધન માટે શાસ્ત્રીય આગ્રહ અને વિરલ લાયકી પ્રકાશી રહે છે, તે સાથે તે સત્યોનું વ્યવહારુ ચારિત્રપોષક જીવનનિયામક પાસું જ એમના મનથી પ્રધાન હતું, એ પણ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. ચિત્તની સમતાને માટે એમને કેટલું માન હતું તે ઉપર આવી ગયું છે. ક્રોધાદિ વિકારોને સંપૂર્ણ જીતવાનો એમનો પ્રયત્ન નિરન્તર ચાલુ હતો. માનસિક શક્તિઓ, ન્યાયવૃત્તિ, સદાચારનિષ્ઠા, અને આત્મશ્રદ્ધા જેનામાં પ્રબલ હોય, તેનામાં ક્રોધ તાત્કાલિક યાંત્રિક પ્રતિક્ષણ (instantaneous

mechanical reaction) જેવો અનિવાર્ય અને ઉઘ્ર જોવામાં આવે છે, તેમ વળી એ તેને ન્યાય પણ લાગે છે જ. એટલે અન્યાય અમલ્ય આદિ સામે વિરોધ કરવાના યોગ્ય કર્તવ્યમાં પણ જો ક્રોધ ભળે, તો તેવો ક્રોધ પણ એક એવ છે, હાનિકારક છે, કલેશકર છે, કશું સાધી આપતો નથી, વત્તોઓછો અનર્થ જ કરે છે, ઘણીવાર પાત્રાપાત્ર પ્રસંગપ્રસંગ વીસરનારો છે, ન્યાય હોય ત્યાં પણ ન્યાયી શિક્ષા વા વિરોધની હદ ઓળંગી જનારો છે, અને સામા માણસની મગદૂર વિચારીને જ તેની પાસે આશા રાખવી તેમ તે તેના ગળ પ્રમાણે જે કંઈ શુભ નેમથી કરતો હોય તેની કદર જ ઘટે, એ વિવેકને પણ ભૂલી જનારો છે,—એવું એવું ભાન આવા માણસને મોઢુંમોઢું જ ઉઠાવે છે; તેમ બધું જાણ્યા પછી યે તે મુજબ પોતાનું વર્તન સુધારતાં અને અંકુશમાં આણતાં તેને અસાધારણ મુશ્કેલી પડે છે. અંબાલાલભાઈ પોતાના ઝાળ જેવા નૈસર્ગિક ક્રોધને વર્ષોના પ્રયાસ વડે ઘણે ભાગે છૂતી શક્યા હતા. તેમાં ન્યાયાસનના ધર્મોનું એમને વર્ષો સુધી એકસરખું સેવન કરવું પડ્યું, અને તે કરતાંકરતાં જ એઓ આથમતા પ્રહરમાં પેઠા, એ એમના સુભાગ્યને જ મુખ્ય ઉપકારક કારણ માનું છું. અને તોપણ શાન્ત મીઠા સ્વભાવના માણસોને મુકાબલે કડક અને તીખા ગણાય એવા તો તેઓ છેક આખર સુધી રહ્યા હતા. પોતે આ સારી રીતે જાણતા પણ

હતા, અને એ પ્રકૃતિ હજી પણ સુધારવા તેમ એમાંથી જે માહાં પરિણામ સમ્ભવિત તેનો પરિહાર કરવા સર્વદા જાગતા રહેતા હતા. આ વિશે એમના પરિચયમાં આવેલા માણસોમાંથી અનેકને એવા પ્રસંગો હજી જાણે કાલે જ બન્યા હોય એ પ્રમાણે સાંભર્યા કરે છે. સૌથી સારો દાખલો રા. રા. માવળાંકરે પ્રકટ કરેલી “યાદગિરીઓ”માં છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં રા. રા. માવળાંકરે અંબાલાલલાલએ નવા જ સ્થાપેલા ગુજરાતી કેળવણી મંડળના મંત્રી તરીકે કામ કરવા સ્વીકાર્યું, ત્યારે પ્રથમ મુલાકાતમાં જ પોતે એમને નીચે પ્રમાણે સૂચના અને સાથે ખાતરી આપી હતી. “જો કોઈ કસૂર કરે છે તો મહને સ્વાભાવિક ગુસ્સો ચઢે છે. અને ગુસ્સો કાબૂમાં રાખવાને હું હંમેશા પ્રયત્ન કરું છું જ, છતાં કેટલીક વખતે તેમ હું કરી શકતો નથી. એવે વખતે ત્હમે મહને કૃપા કરીને સામા જવાબ દેશો નહીં; પણ કેટલોક વખત ગયા પછી મહારી ભૂલ બતાવશે, અને હું ત્હમારી માફી (apology એપોલોજી) પણ માગીશ.”*

અંબાલાલલાલ વીશમે વર્ષે નોકરી છોડીને મુંબાઇ બહુવા ગયેલા તે વિશે એમના એક સહાધ્યાયી નીચે પ્રમાણે નોંધે છે. “ઈ. સ. ૧૮૬૪-માં અમદાવાદમાં લો કલાસ (law class)માં હું, અંબાલાલલાલ, મણિલાલ જસલાલ, મોતીલાલ લાલલાલ, કનૈયાલાલ ગિરિધરલાલ, છોટાલાલ

* બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, જાન્યુવારી. ૧૯૧૫

એવકરામ, વગેરે લણુતા હતા. અમે જૂઠાંજૂઠાં ખાતાંમાં નોકર હતા અને એ વર્ગમાં હાજરી આપતા. તે અરસામાં મોતીલાલ રામપ્રસાદ બી. એ. થઇને એમના મૂલ વતન અમદાવાદમાં આવતાં, તેમના મૂલ શિક્ષક, હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર, કર્ટિસ સાહેબે તેમને અતિ ઉત્સાહથી અભિનન્દન આપ્યું, અને સરકારે એમને રાજકોટમાં નવી ઉધાડવામાં આવેલી કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગા આપી. આથી અંબાલાલલાલની સ્પર્ધા પ્રદીપ થતાં તેમણે કલેક્ટર ઓફિસની કારકુનીની નોકરી છોડી હાઇસ્કૂલમાં રૂ. ૫૦) ના પગારની માસ્તરની નોકરી લીધી અને પહેલા આસિસ્ટન્ટ જનર્લન સખારામ ગાડગીળ બી. એ. ના શિક્ષણનો સંસ્કૃત વગેરે પાકું કરવામાં લાલ લઇને વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને પરિશ્રમ વડે તે જ વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશન (matriculation) માં પહેલે નંબરે પાસ થયા, અને નોકરી છોડી ગ્રેજ્યુએટ (graduate) થવાનો નિશ્ચય કરીને મુંબાઇ જઇ રહ્યા.”x

એમ. એ. અને એલએલ. બી. થયા પછી એમણે મુંબાઇમાં રહીને વકીલાત કરવાને બદલે નોકરી લઇ લેવાનું શા કારણેથી પસંદ કર્યું હશે, એ સવાલ ઘણીવાર પૂછવામાં

x સ્વ. ભદ્રમીરામ મહીપતરામ દિવાનનું સાહિત્ય માસિકના ડિસેમ્બર ૧૯૧૪ ના અંકમાં ચર્ચાપત્ર. અંબાલાલલાલએ મૂલ અમદાવાસ છોડેલા નબળી તબિયતને લીધે અને દાકતરી સલાહ ઉપરથી.

આવે છે. આ વિશે મ્હારે એમની જોડે વાત થઇ હતી, અને તે ઉપરથી એ સમયની-ઈ. સ. ૧૮૭૦-૨ની-પરિસ્થિતિ મ્હારી સમજમાં આવી હતી. એ જમાનાના ઘણા માણસોમાં કાંઈ પાસે માગવું નહીં, કાંઈના ઓશિયાળા ન જ થવું. એ પ્રકારનો સ્વાશ્રય સાધારણ હતો. પિતા પુત્રથી અને પુત્ર પિતાથી પણ આવી બાબતોમાં સંકોચથી વર્તે એવા એ જમાના હતા. લણવાનાં ખર્ચ બાપને માથે નહીં નાખું એવા ટેકને લીધે જ પૂરું લણી ન શકેલા ઘણા પુત્રો હતા. પુત્રને માથે મ્હારો બોલે કેમ નાખું, એવા ટેકને લીધે જ અશક્ત શરીરે પણ નોકરીને વળગી રહી નોકરી કરતાંકરતાં જ મોત વહેલા પામેલા ઘણા પિતાઓ હતા. અંબાલાલભાઈ જેવામાં આ સ્વાશ્રય એમની હારના સામાન્ય માણસો કરતાં પણ વિશેષ હોય એ કુદરતી છે. અમદાવાદમાં મોનિટર (monitor) એટલે ઉપશિક્ષક, કલેક્ટર કચેરીના કારકુન, અને છેલ્લે હાઈસ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ તરીકેના પગારમાંથી બચાવેલી રકમ વડે + અને શિષ્યવ્રત્તિઓ†

+ જુવો લે.

† આ સ્કોલર્શિપો અને એકિઝબિશનોમાંથી એકની હકીકત અંબાલાલભાઈના સહાધ્યાયી સ્વર્ગસ્થ ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલે આજો જન્મારો અખૂટ રસથી કહ્યા કરી છે. એચ્છિક વિષયોમાંથી દરેકને માટે ખા. એ. વર્ગની ટર્મિનલ (terminal) પરીક્ષામાં પ્રથમ આવે તે વિદ્યાર્થીને સ્કોલર્શિપ મળવાનું ધોરણ હતું જ. પણ ગણિતના વિષયમાં ખેલો આવે

મેળવીમેળવીને જ પોતે મુંબાઈમાં કોલેજ (college)નું ભણતર લીધું હતું. એટલે કૌટુંબિક મિલકત કે વડીલોની આવક કે બચતમાંથી જરૂર પ્રમાણે લેવાનો એમનો વહીવટ તુટ્યાને કેટલાંક વર્ષ થયાં હતાં, તે પાછો અંબાલાલભાઈ જાતે માગીને ચાલતો કરે એ અઠક્ષ્ય હતું. સુધરેલી સંસારઘટનામાં છેક બિનકેળવાયલા મજૂરોને જ તાબડોતોબ પેટિયું મળે, ખીમ્મને તો જેમ યોગ્યતા વધારે તેમ અનુરૂપ આશુવિકા મેળવતાંમેળવતાં વધારે વખત લાગે, એમ આજે આપણે થોડુંબ્રણું સમજતા થયા છિયે, પણ પચાસ વર્ષ ઉપર એવો ખયાલ સ્વપ્ને પણ કોઈને આવતો નહીં. બીજું, કોલેજ કેળવણી નવી જ શરૂ થઈ હતી, ત્યાંસુધી અપાતી કેળવણીને મુકાબલે એમાં મહાભારત સુધારોવધારો થયો હતો. અને ઈ. સ. ૧૮૬૨ થી માંડીને દશપંદર વર્ષ લગી થનારા ગ્રેજ્યુએટોમાં (એટલું ભણેલાની સંખ્યા વધી ત્યાંસુધીમાં થનારા ગ્રેજ્યુએટોમાં) પોતાની સરસાઈની અસ્મિતા

તેને વધારામાં એક, રોકડું કે પુસ્તકોના રૂપમાં, એકિઝબિશન પણ મળવાનું હતું. અંબાલાલભાઈનો ઐત્તિક વિષય બીજો હતો તોપણ ટર્મિનલમાં એમણે ગણિતની પરીક્ષા આપી “અને એ ઇનામ પણ લીધું જ ! એને કાણ હોંચે ને !” ખાન બહાદુરનો ઐત્તિક વિષય ગણિત અને એ જ પરીક્ષામાં બેઠેલા, તે એમણે ખોયું. પણ પોતે ખોયું તેનો જરા ડાઘ એમના હૃદયમાં નહીં; અં. ની અસાધારણ શક્તિ જ એમણે આ બનાવમાં પણ નંદા, અને આખો જન્મારો વખાણ્યા દરી.

(self-consciousness સેલ્ફકોન્શિયસનેસ) હોય, એ કુદરતી છે. આવી અસ્મિતાનાં વચન અંબાલાલભાઈના મુખથી છેક આખર સુધી નીકળેલાં છે. x ઈ. સ. ૧૮૭૦-૭૧ માં તે એમનામાં કેટલા પ્રમાણમાં હશે એ દેખીતું છે. અને એ પણ દેખીતું છે, કે ઈ. સ. ૧૮૭૦-૭૫ માં વકીલાતના ધંધામાં, મુંબાઈમાં, તેમ પ્રાંતના શહેરોમાં, આગળ વધેલા અને જેમની સાથે પોતાની ધંધાની શરુવાત કરવાને માટે આવા નવીનવતર છાપવાળા ગ્રેન્ડ્યુએટ-વકીલોને સમજાવવા બાંધવો પડે અને અમુક જાતની ઉપકારવશતાથી દબાઈને ચાલવું પડે, એવા બધા માણસો એમના કરતાં ઉંમરે પાંચ પંદર વર્ષે મોટા, અર્થાત્ જૂની અંગ્રેજી કેળવણીવાળા અગર તે જે પૂરીપાંશરી નહીં અને ચોપડીઓમાં જોઈજોઈને જવાબ આપવાની રીતે પરીક્ષા લેવાતી તેવી પરીક્ષા પસાર કરીને વકીલ બનેલા, એવા જ માણસો હતા. ત્રીજું, ઊંચી (higher હાયર) કૉલેજકેળવણીનો આરંભ કર્યો તે સાથે જ સરકારે માધ્યમિક (secondary સેકન્ડરી) કેળવણીને

x જુલો વૈ. ૧૯૦૧ પછી કાંઈ વખતે પોતાના ગ્રેન્ડ્યુએટ પુત્રને ચાનક—“તહમે ગ્રેન્ડ્યુએટ છો !...તહમારી ડિગ્રી (degree) ને લાંછન નહીં લગાડો એવી આશા રાખું છું.” વળી ‘સ્ક્રમ્બ’માં છઠ્ઠી શ્રદ્ધાક્ષત્રિય પરિવર્તના પ્રમુખ તરીકે-ઈ. સ. ૧૯૧૧: “બી. એ. એક જાતનું કુળ છે,” જોરે. ઈ. સ. ૧૯૧૦ પછીના દાયકાઓમાં થયેલા બી. એ-ઓને આ મન્તવ્ય, બી. એ. ઉપાધિની આવી નતિક કીંમત આંકવાનું વલણ, સમજાય એવું પણ નથી.

પણ સુધારીવધારીને એ જાંચી કેળવણીની સંસ્થાઓને પોષી શકે એવી બનાવવાની નીતિ શરુ કરી. સરકારને લાઇસ્કૂલો વધારવી હતી, એટલે એ સર્વમાં આ નવા ઍજ્યુએટોને શિક્ષકો તરીકે આકર્ષવા હતા. ડિઝીઓ મેળવે ને તુરત કે પછી થોડા જ વખતમાં દરેકને ડિરેક્ટર (Director of Public Instruction) સાહેબ સારા પગારની નોકરી સ્વીકારવાને માટે પૂછાવતા. * ચોથું, આપણે લાલ જેને

* ઉપર મોતીલાલ રામપ્રસાદનો દાખલો આવી ગયો છે. જુવો વૈ. જે. બી. પીલે અંબાલાલબાઈને સુરતના હેડમાસ્ટરની કામચલાઉ જગા સ્વીકારવા માટે કાગળ લખેલો, તેમાંથી ઊતારો. વળી અંબાલાલબાઈના સગા કેશવલાલ હીરાલાલને બહારગામ બદલી ઉપર મોકલવા હતા અને તેઓ પોતાની વૃદ્ધ માતા ના કહેતાં હતાં તેથી જઈ નહોતા શકતા, ત્યારે ટી. સી. હોપ એ સુરતીની પોળમાં આવી ઓટલા સામે ખુરસી નાખાવી..., ‘માજી’ સામે મીઠું મીઠું ગુજરાતી બોલીને તેમની પરવાનગી મેળવીને જ ઊઠ્યા હતા. નોકરીઓના સુકાળનો અને તેને લાયક માણસોની અછતનો એ કાળ હતો. અંબાઈ પૂણા વિશે લખતાં પણ વિખ્યુ શાસ્ત્રી અિપદ્મજીકર જણાવે છે કે શિરસ્તેદાર અવલકારકુનને “વામકુક્ષિ”ની ટેવ તે સાહેબ જાણે, તેથી તે કાળના સાહેબ આ ઑફીસ આખીના સાચા ઉપરી વામકુક્ષિ કરી લઈ પાનપટ્ટી ખાઈને તાન થયા હોય ત્યારે જ એટલે સાડાત્રણચાર વાગે જ તેને કાગળિયા આદિ લઈને પોતા કનેક્ટેડ, એવો રિવાજ તે વખતે ચાલતો હતો.

મુંબાઇનું જાહેર દેશ-સેવાજીવન કહિયે છિયે, તે ઈ. સ. ૧૮૭૦-૭૧માં હતું જ ક્યાં ? સર ફિરોઝશાહ મહેતા અને કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ જેવા અંબાલાલભાઇના જ સમકાલીનોએ એની શરુવાત કરી. એ પચાસ વર્ષના ટૂંકા અગસામાં જેટલું વધ્યું છે તેટલું વધશે એમ ૧૮૭૦ માં આગળથી વર્તવાની ક્યા માણસ કે ફિલસૂફ કે ભવિષ્યવેત્તાની નાકત હતી * ? અને છેલ્લું, શિક્ષકના કામ ઉપર અંબાલાલ ભાઇને મૂળથી જ બેહદ ભાવ હતો, તથા તેઓ એને પવિત્ર અને દેશસેવાનું કાર્ય ગણીને પોતાની બધી શક્તિઓ તેને સમર્પવામાં મહદ્દભાગ્ય અને જીવનસાક્ષ્ય ગણતા હતા. +

* સમકાલીનોનો ઇતિહાસ આપણે કરબદરવત્ જાણિયે છિયે: દાદાના અને તેમના પહેલાના ઝમાનાઓનો ઇતિહાસ સાધનો અસ્તિમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જાણી શકિયે છિયે: પણ આપણી પહેલાંનો જ ને આપણા માતાપિતાનો ઝમાનો, તેનો ઇતિહાસ એસાડવામાં આપણે ડગલે ડગલે ઠાકર ખાઈયે છિયે એ ઝમાના દરમિયાન એ સ્ત્રી પુરુષોના જ ચારિત્ર્ય-બલ અને જયપરાજયને લીધે કેટલો બધો તફાવત પડી ગયો છે તે ચોક્કસ દર્શાવી આપતાં (જીવનચરિત્રો આદિ) સાધનો અસ્તિમાં આવે ત્યાંસુધી. આમ સર્વ દેશકાલમાં બને છે. આ વિષયની કંઈક નિશેષ ચર્ચા મ્હારા “ઇતિહાસ ડિવર્શન ” એ વ્યાખ્યાનમાં કરેલી છે.

+ શિક્ષક તરીકે અં. ની એમના શિષ્યો ઉપર કેવી છાપ પડતી, માસ્તરો છોકરાઓ અને છોકરાઓના વડીલો સાથે એઓ કેવી રીતે વર્તતા, વિષયો શી બવવામાં એમનામાં શી વિશેષતા

પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિનાં આ પ્રમાણે બનાવલ વિચારનાં, આપણા પહેલા ગ્રેજ્યુએટોમાંથી આટલા બધાએ પોતાની કારકર્દગીનો આરંભ શિક્ષકો તરીકે જ કેમ કર્યો હશે, એ સવાલનું સામાન્ય નિરાકરણ થઈ જાય છે.

અંબાલાલભાઈના વિશેષ દાખલામાં આ બંનેની સાથેસાથે, અથવા કહો કે પેટામાં, એમના ઊંચા અને

હટી, એમના શિક્ષણ અને નિયમનમાં નીતિબોધ ચારિત્રગંડન અને સદ્વૃત્તિઓનું ઉદ્દ્યોધન કેટલાં અને કયે પ્રકારે સંભવ હતાં, સારા શિષ્યોનો એમના ઉપર આટલો બધો ભક્તિભાવ જામવાનું રહસ્ય શું, વગેરે એમના એક શિષ્ય રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ હીરટિયાએ સં. ૧૯૭૪ ના ફાગણના વસંત માસિકમાં પ્રકટ કરેલા નિબંધમાં સારી રીતે જોઈ શકાય છે.

ચૈ. માં પણ આ વિષયને લગતો કેટલોક ભાગ કીમતી છે.

રા. રા. આત્મશંકર ત્રિપુરાશંકર ત્રિવેદીએ એક અંગ્રેજી વર્ણનાત્મક નોંધ રા. વૈકુંઠલાલને મોકલી આપેલી છે તેમાં હેડ માસ્તર તરીકે અં. આખી નિરાળનાં હિત પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે કેવી રીતે મથતા તેના દાખલા ટાંક્યા છે.

શિક્ષકનો ધંધો ઝાડયા પછી એ કેટલીક બાબતમાં તેઓ આખો જન્મારો શિક્ષકની પેઠે જ વર્ત્યા છે તેનો એક લાક્ષણિક દાખલો-હુષ્ક્રુષ્ક લીખારીને જોતાં જ કોઈ કોઈવાર એઓ કોપી ઊઠતા તેના વર્ણનનો-વસંત માસિકના આશી ૧૯૭૪ના અંકમાં રા. રા. નારાયણ નંદલાલ હંડનાયકના પત્રમાં છે.

અને જુઓ પરિશિષ્ટ-ન. ભો. દી. ઉપર અંબાલાલભાઈનો ઈ. સ. ૧૯૦૬ નો લખાણ, પહેલા પેરેગ્રાફનાં છેલ્લાં ત્રણ વાક્ય.

માનનીય ટેકની સાથે એક બે ઊતરતી ખાસિયતો પણ થોડીધણી તો લળી હશે એમ જણાય છે. સ્વ. દિવાન સાહેબ કેરશાસ્પજી રુસ્તમજી દ્વાદાઆનજી કૉલેજના સમયથીજ એમના મિત્ર થયેલા હતા, અને બન્નેની વડોદરા રાજ્યમાંની નોકરી દરમિયાન બંને એકબીજાનો વિશ્વાસ રાખી શકે અને ખાનગી મસ્લહત કરી શકે એવા મિત્ર રહ્યા હતા; તેમણે અખાલાલભાઇ વિશેનાં પોતાનાં સંસ્મરણોની વિસ્તૃત અંગ્રેજી નોંધ રા. વૈકુંઠલાલને લખી આપેલી છે, તેમાંથી નીચેનાં વાક્યો આ ખાખતમાં જેટલાં વઝનદાર તેટલાં નિખાલસ છે. ત્રણ વાક્ય ઇટલિક ખીઆમાં છાપું છું.

“8. After passing his LL. B. A. did not stay to practise in Bombay but accepted an appointment in the Educational Department. The reason was, as he told some of us, that as there was competition at the Bar to which LL. B.'s had access, *it would be well if people in his position at first put together some money by employment elsewhere, and then plunged into it to stand the competition better.* Even when this object was secured [however], he did not go to the Bar. Another lure came in his way,

and he succumbed to it. The Baroda Judicial Service offered him a handsome berth at the very start, and accepting it, he adhered to it until he became entitled to his pension. *He had an economical turn of mind, and though frugal habits and a handsome salary enabled him to gratify it,* his friends felt that to such a consideration he sacrificed greater opportunities of making money and earning distinction in a higher and more useful sphere....One had reason to expect from him quite as successful a career...as Telang achieved....And he was besides fitted eminently for public life, and acting with this College comrade of his, and with others of senior standing and rank, he would have rendered services of great utility to his country and covered himself with glory, as the latter have done. And to me at least the reason he advanced was not a satisfactory one. There was no doubt keen competition...But he had in Mr. Dhi-

rajlal Mathuradas a close relation, enjoying much practice and influence, who would have given him the help a newfledged professional man generally needs. *Perhaps he did not wish to incur such an obligation.*"

આ નોંધની એક આગલી કલમમાં તેલંગ અને અંબાલાલની સરખામણી કરતાં મિ. કેરશાસ્ત્રી લખે છે—

"T. even then (કોલેજમાં પણ) give indications of intellectual greatness,...and though some were inclined to place him over A., I was never able to accede to that valuation of their respective merits, and I make no doubt that if A. had had the same opportunities and facilities, he would not have been eclipsed by his younger class-fellow. As I shall show later on (ઉપર જ દર્શિત કલમ ૮ માં), neither nature nor fortune was to blame in the matter. A. deliberately threw away some excellent opportunities." *

(તરજુમો)

* ૮ એલ એલ. જી. ની કીમી મેળવીને અં. વકીલાત કરવાને અંબાલાલમાં ન રહેતાં સરકારી ફેજવણી ખાતાના નોકર થયા.

૪ : અંબાલાલભાઈ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી
(individualist) અને પ્રજાસ્મિતાવાદી
(nationalist)

અંબાલાલભાઈના ધર્મ સમ્બન્ધી વિચારોનું સ્વરૂપ નિહાળતાંનિહાળતાં એની મેળે ઉત્પન્ન થયેલા એમના ચારિત્ર

કારણ અમને કેટલાકને એમણે એવું જણાવેલું, કે મુંબાઈમાં એલ. એલ. બી. થયેલાઓએ કરવાની વકીલાતમાં હરી-ફાઈ પુષ્કળ હોવાથી, થોડો વખત બીજી નોકરી કરીને થોડો સંચય કરી લઈને પછી એવા હરીફાઈના ધંધામાં ઊતરવું. સાધનહીન ઉમેદવારોને માટે, બેહતર. પરંતુ આ પ્રમાણે થોડો સંચય એમણે કરી લીધો તે પછી એ મુંબાઈના વકીલાતના ક્ષેત્રમાં આવ્યા નહીં: વડોદરા રાજ્યના ન્યાયખાતામાં એમને સારી જગા સારા પગારની સ્વીકારવા માટે માગણી થઈ અને એથી એ લલચાઈ ગયા. વળી એકવાર નોકરી સ્વીકારી લીધી એટલે તે ખાતામાં [ઠેક ટોચ સુધી પહોંચ્યા અને] પેન્શન મેળવ્યું ત્યાં સુધી એ વળગી રહ્યા. એઓ કરકસરિયા હતા, અને મોટો પગાર તથા સાહાઈના જીવન વડે એમને તૃપ્તિ મળી ગઈ, અગર જો કે એમના હિતેચ્છુઓને લાગ્યા જ કરવું જ એઓએ મુંબાઈના જીવનમાં ઝંપલાવ્યું હોત તો એમને પૈસો ધણો વધારે મળત અને તે ઉપરાંત દેશસેવાના વધારે ઉચ્ચ અને વધારે ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં પણ એઓ નામના મેળવી શકત...આવી ગણતરીમાં એમના આ મિત્રો વાજખી જ હતા. તેલંગ—જેમ ફાવ્યા તેમ અં....ફાવત જ. વળી જાહેર જીવન માટે પણ અં.

અને એમની કારકર્દગી વિશેના કેટલાક પ્રશ્નો આપણે તપાસ્યા. હવે અન્તરમાંથી આરમ્ભીને સપાટી ઉપરના

માં પૂરતી યોગ્યતા હતી; અને કોલેજમાંના એમના સહાધ્યાયી આ તેલંગ તેમ બનેથી થોડાં વર્ષ મોટા બીજા નાયકોની સાથે અં. પણ મોટીમોટી દેશસેવા કરી શકત અને એ સૈના જેવી જ કીર્તિ મેળવી શકત. વળી એમણે જે કારણ (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) આગળ ક્યું તે ગંડને તો પૂરતું સંતોષકારક પણ કદાપિ લાગેલું નહીં. હરીફાઈ હતી ખરી, તથાપિ રા. રા. ધીરજલાલ મથુરાદાસ તે વખતે શુબાઈના વકીલોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા અને વગ ધરાવતા હતા, તે એમના નજીકના સગા હતા, અને અં. જેવા “નવા” માણસને શરુવાતમાં બેઠતી મદદ વગેરે આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા. કહાચ એમના મનમાં એમ પણ હોય કે એવા ઉપકાર તળે તો ન આવવું [આ ધીરજલાલ મથુરાદાસ સરકારી વકીલ સાથે જૂનાગઢ રાજ્યના શુબાઈ સરકારમાં એલચી (એજન્ટ) પણ હતા. પણ એમનું આયુષ્ય બહુ ટૂંકું નીવડ્યું. એમના મોત પછી જ એક ક્ષેત્રમાં ન્હાનાભાઈ હરિદાસ કાયસ્થ અને બીજા ક્ષેત્રમાં મનઃસુખરામ સૂર્યરામ નાગર બ્રાહ્મણ મોખરે આચ્યા. ધીરજલાલ મથુરાદાસ બ્રાહ્મણ મથુરાદાસના મોટા ભાઈ. એ બ્રાહ્મણાલનાં બીજાં વારનાં પત્ની કૃષ્ણા એ’શી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી અંબાલાલભાઈ પછી દસ વર્ષે સિધાચ્યાં.]

કોલેજમાંથી પણ તેલંગમાં બુદ્ધિપ્રભાવનાં ચિહ્ન જણાવા માંડેલાં. પણ, જે કે કેટલાક તેને અં. કરતાં બુદ્ધિમાં ચડડતો ગણતા, પણ ગંડને એ અભિપ્રાય કદાપિ સંગીન લાગેલો નહીં; ગંડને તો ખાતરી જ હતી જે તેલંગના જેવા સંજોગનો લાભ

વિષયો તરફ રહડવાનું આપણું સ્વીકૃત ધોરણ ખીજી રીતે લાગુ પાડીને આપણે એમના ખીજા મુખ્ય મુખ્ય વિચારોનું સારોદ્ધારી અવલોકન કરીએ. સ્વામી વિવેકાનંદ પોકારી પોકારીને કહેતા હતા:

ધર્મ એટલે સહવિચાર માત્ર નહીં, ધર્મ એટલે સમીચીન વિચાર પ્રમાણેનો આગ્રહી આચાર, ધર્મ એટલે પ્રકૃતિસ્થ અનાવવામાં આવેલો સદાચાર : Religion is Realisation; માત્ર શાબ્દસ્વીકાર પુનરુક્તિ કે જપ નહીં; ચિદાકાશ જેવા મગજના કોઈ શારીરિક અંશમાં આકૃતિ કે ઉગ્રશ જેવું કંઈ કલ્પાય અને દેખાયા કરે તે નહીં; પણ તે શબ્દોમાંની લાવના પ્રમાણેનું આપોઆપ અને સંપૂર્ણ આચરણ. 'તજ્જપસ્તદર્થભાવનમ્.' ત્હમે સોડહમ્ ખરેખર માનો છો? સર્વે જાણે હૃદયે બ્રહ્મ એ મહાવાક્યનો ત્હમને સાક્ષાત્કાર થયો છે? બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા એ પ્રતીતિ ત્હમારા લોહીમાં ઊતરી છે અને શ્વાસોચ્છવાસમાં પ્રસરી રહી છે?—જીવો પેલો પતિયજ્ઞ જાય છે! આંખનાકરુપશોદ્ધિ બલે કહે એ પતિયજ્ઞ છે; એ ચર્મેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો માત્ર

અં. ને મળી જાય તો અં. એનાથી કદાપિ અંજન નહીં...અં ને પણ સુખમતા છેક ન્હોતી એમ નહીં, પરંતુ એમણે તેનો લાભ ન જ લેવાનું પસંદ કર્યું. અં. મુંબાઈમાં રહ્યા નહીં તેમાં દોષ એમની શક્તિઓનો કે એમના કિસ્મતનો પણ ગણી શકાય નહીં. એમણે પોતે જે માગે લીધો તે જાણીને જ લીધો હતો. કેટલીક અનુકૂળતાઓનો લાભ એમણે જાણીને લીધો નહીં.

પ્રતિભાસ અને ખોટું છે ને? સ્થૂલ ભૌતિકશાસ્ત્ર ભલે કહે પત રોગ એવી છે. ત્હમારું પરમાર્થ જ્ઞાન તો કહે છે ખરુંને કે આત્મા જ સત્ય છે, કે આત્માને ભય નથી, રોગ નથી, મૃત્યુ નથી, કોઈ જાતની હાનિ નથી. ત્હમારું પરમાર્થજ્ઞાન કહે છે બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એ પતિયલ પણ બ્રહ્મ છે, વળી ત્હમારી જાતનું જ દેહી બ્રહ્મ છે. તો જીવ બચ્ચા, એને ખરેખર બ્રહ્મ ગણો, એમાં બ્રહ્મ જ જીવો. ત્હમારા શરીરને સ્નાન મર્દન અન્નપાન આદિથી જે સ્થૂલ સન્તોષ મળે છે. તે બ્રહ્મની એ વિભૂતિને ત્હમે આપો. એની સેવા કરો. એવી એવી સેવાઓ કરી શકશો તેમતેમ જ ત્હમે વેદાન્તી ગણાવાના સાચા અધિકારી થશો. મહાવાક્યોનાં જપ કે ચર્ચા માત્રથી એટલા ઉચ્ચ અધિકારી કદાપિ નહીં થઈ શકે. ” ટૂંકામાં, વિવેકાનન્દના બોધ પ્રમાણે દક્ષિત હિન્દુ જાતીઓને માણસાઈમાં આણવા મથનાર ખ્રીસ્તી પાદરી પાદરણો કે બીજા અને આરણ્યક જાતિઓમાં સંસ્કૃતિ સિંચવા માટે મથતા રા. રા. અમૃતલાલ ઠક્કર જેવા જ આ ઝમાનામાં સાચા વેદાન્તીઓ છે; માત્ર ભાષણો કરતા, શાસનો કહાડતા, મિલકત ભેટ પધરામણી પાલખી મશાલહક્ક આદિ માટે ગમે તેવી ખટપટો કરતા હાલના શંકરાચાર્યોને પણ વિવેકાનન્દી કસોટીએ સાચા વેદાન્તીને બદલે સામાન્ય દુન્યવી ઝઘડાઓમાં ફોબેલા પામર જન્તુઓ જ ગણવા પડે, એ દેખીતું છે.

અંબાલાલભાઈ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની અહમદમિકા (competition કોમ્પીટિશન)ની નિશાળે લખ્યા હતા ખરા, તથાપિ એ ફિલસૂફીએ માનવબુદ્ધિ અને માનવહૃદયનો સમન્વય ગમે તે પ્રકારે x જે યુટિલિટરિયનિઝમ (utilitarianism) અગર પોઝિટિવિઝમ (positivism) માં કરી લીધો, તેનાથી સન્તોષ કે શાન્તિ ન પામી, તેઓએ હિન્દની આખી પ્રજા એક કુટુંબ છે, આખો હિન્દ એક શરીર છે, એ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો.

x જે. એસ. મિલનું યુટિલિટરિયનિઝમ-the greatest good of the greatest number: અર્થાત્ સૌથી વધારે વ્યક્તિસંખ્યાનો સૌથી વધારે અભ્યુદય, અભ્યુદયાધિક્યવાદઃ અભ્યુદયાધિક્યની ભાવનાનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ સદાચાર દુરાચાર નિર્દોષાચારની ત્રિપુટી વચ્ચે સાચો વિવેક કરી આપનારી કસોટી છે, એ ફિલસૂફી.

કોમ્ત (A. Comte) અને પોઝિટિવિઝમ-ઈશ્વરને સ્થાને માનવ જાતિની અસંખ્ય ભાવિ પેઢીઓની અમર પરંપરાને સ્થાપો, પેઢી દર પેઢી માનવ વ્યક્તિસમૃદ્ધિનો વધતો અભ્યુદય એ ભાવનાના ભક્ત બનો, એ ભાવનાનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ સદાચાર દુરાચાર નિર્દોષાચાર એ આચાર ત્રિવર્ગનો ખરો વિવેક કરી આપનારી કસોટી છે, એ ફિલસૂફી. આને મનુકલ્પના ભાવિ અભ્યુદયાધિક્યનો વાદ, મનુકલ્પજાતિવાદ, કહી શકાય.

કોમ્તની કૃતિઓમાંથી ક્ષણિત થતા આ વિચાર-મિનાર કરતાં હિન્દી અભ્યાસક્રમે માટે એણે ઠેકાણેઠેકાણે હિન્દી સંસારધટના કાયદા રીવાજો આદિનાં રહસ્ય વિચાર્યા છે તેનું મૂલ્ય ધણું વધારે

૫૦ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી અને પ્રજાસ્મિતાવાદી

હતો. એમના “ભાષણો અને લેખો” ના સંગ્રહનું ગમે તે પ્રકરણ જુવો. જ્યાં ને ત્યાં એ ભાવનાના નાનાવિધ

છે. હિન્દુ ફિલસૂફી-સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અઠકબર સાધુસન્તો, જોષબા, ખીરબલ, અને સૂરિ હીરવિજય તથા તેના શિષ્ય સંસ્કૃત પંડિત “સવાઇ હીર” પાસેથી શીખ્યો. અઠકબર પછી દ્વારા થયો, જેણે ઉપનિષદોનો ફારસી તરજુમો કરાવ્યો-કદાચ અઠકબરે કરાવેલા તરજુમાને જ સુધરાવ્યો. આ ફારસી ઉપરથી એક ફ્રેંચ પંડિતે તેનો પોતાની ભાષામાં તરજુમો કર્યો એ તરજુમાના તરજુમામાં શોષન હોયાર ફિલસૂફે જોડી જોડી ભાવનાઓ દીડી; અને ઉપનિષદોની સાથે કોલબ્રૂક આદિ વિદ્વાનોએ પ્રકટ કરેલા હિન્દુ કાયદાઓ, બૌદ્ધ ધર્મના ફ્રેંચ પંડિતોના ગ્રંથો, અને પોતાને મળી શક્યું તે બીજા સાહિત્ય ઉપરથી કોમ્પે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ સંસારમાંની કેટલીક ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓની મનુકુલોત્પત્તિવાદની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર સમીક્ષા કરી છે. સર હેન્રી કોટન, મલિલાલ નબુલાઇ, ગોવર્ધનરામ આદિએ “સુધારકો”ના અન્ધ અનુકરણ, અને “ન્યાય” “નીતિ” “સમાનતા” “કુદરતી હક” આદિના શુષ્ક અનૈતિકાસિક પોકળ પોકારની પાછળ જડ વાસનાઓના દાસત્વની સામે, તપોમય સુધારા સાથે હિન્દુ સંસ્કૃતિના સદંશો સમજીને તેની દેશકાલાદિ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પુનર્ધરના માટે નવા વિચાર ફેલાવ્યા, તેનું બીજું કૌમતની આ ચર્ચાએ આપેલી દૃષ્ટિએ, તેમ તેમાંથી ફૂટેલા સોશિઓલોજી (સમાજશાસ્ત્ર)ના નવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને તેમણે વિચારવા માંડ્યું, એ હવં. અબાલાલભાઇએ તો કૌમતનાં પુસ્તકો દીર્ઘ પચ્ચ નહીં હશે એમ ખારું છું.

વેશવેશાન્તરે સન્નેલાં સરલ ગંભીર વચ્ચનો માલુમ પડશે.

પ્રભસ્મિતા (national consciousness નેશનલ કોન્સિયસનેસ)ની દૃષ્ટિએ પ્રભેતિવાદ (nationalism નેશનાલિઝમ)ને જ આ અભ્યુદયાધિક્યવાદ કે મનુકુલોત્તિવાદનું જ્ઞાપહારુ વાસ્તવિક રૂપ ગણી શકાય, પ્રભપ્રભ વચ્ચેના ઈર્ષ્યા, દ્રેષ, આદિને વિષયપટની બહાર રાખિયે તો. પરંતુ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ફેલાય છે. શક્તિમત્તા મેળવે છે, અને પાછી નિબ્રાણુ બની જાય છે, ઐતિહાસિક કારણો અને સંજોગોની અનુકૂળતા પ્રમાણે. માત્ર ફિલસૂફીની બુદ્ધિપ્રવૃત્તિમાંથી આવી લીલા વિલસતી નથી. અને પ્રભેતિવાદ જીવ્યો અને મધ્યાકાશે ચઢડયો તેનો ઇતિહાસ, અભ્યુદયાધિક્યવાદ અને મનુકુલોત્તિવાદ ફિલસૂફી શોખીનોના ઘોળમાં ફેલાયા તેના ઇતિહાસથી નિરાળો છે.

ઉપર “ગમે તે પ્રકારે” એ શબ્દો વાપર્યાં છે, કારણ કે શુદ્ધ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ ઉપર દલીલ રચિયે તેમાંથી આ ત્રણમાંથી એકે ભાવના સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, તે ફિલસૂફીના અભ્યાસીઓને જાણીતું છે.

પ્રભને એક દેહ એક સમૃદ્ધિ એક આત્મા ગણી તેની ઉન્નતિને પરમ કર્તવ્ય ગણી તે સાધવાને રાજકીય સામાજિક આર્થિક કેળવણીના કલાના સાહિત્યના શેઠરોના ગામડાંનાં એમ તમામ ક્ષેત્રોમાં મથવું, એ નેશનાલિઝમ. આને માટે ઉપર લખતાં લખતાં પ્રભેતિવાદ શબ્દ લેખણે એટલે કે પૂર્વાપર અન્વયે જીવજીવ્યો; પરંતુ એ શબ્દ એ અર્થ માટે લાગ્યે ચાલી શકે. એ અર્થ માટે અસ્મિતા ઉપરથી મેં બીજો પ્રસંગે વાપરેલા પ્રભસ્મિતા, પ્રભસ્મિતાવાદ, પ્રભસ્મિવાદ એ શબ્દો ચાલે છે, તે જ વધારે અનુકૂળ જણાય છે.

૫૨ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી અને પ્રજાસ્થિતાવાદી

કેટલાંક ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોની આખી દલીલ એ ભાવ-
નાના વિવેચન જેવી છે. એઓ કહેતા, આપણે (આપણા
દેશને) માથે કરોડોનું કર્જ છે, આપણે દર વર્ષે છસાત
કોટિરૂપિયાનું નવું કર્જ કરિયે છિયે; વળી આપણા દેશમાં આગ-
ગાડી, અંખાડો (જ્યૂટ), ચૂંકા, વગેરે ‘વાણિજ્ય(industries
ઈન્ડસ્ટ્રીઝ)’+ આજે પરદેશીના હાથમાં છે, તેની મૂડીનો ધણો
મોટો ભાગ પરદેશથી આવેલો છે, અને દર વર્ષે વ્યાજ

+ અં. વાણિજ્ય શબ્દ industries યાંત્રિક ઉદ્યોગના
અર્થમાં વાપરતા; વ્યાપારવાણિજ્ય, trade and industry.
પણ વાણિજ્ય શબ્દનો અર્થ બહેપાર જ થઈ શકે. (નહાનામોટા
બહેપારમાં આપ લે થતી જણસો તે વણજ, વાણિજ્યનો માલ,
અર્થાત્ વાણિજ્ય એટલે બહેપાર.) સંખ્યાબંધ મજૂરો, સાંચાઓનાં
ઠાણાનાં, અને લાખો કરોડોની મૂડી વડે ચાલતા ઇન્ડસ્ટ્રી,
Capitalised factory industries with power-
driven machinery, and labour congregated in
numbers એને માટે વાણિજ્ય શબ્દ ખોટો છે, ઉદ્યોગ શબ્દ
અપૂરતો છે, ઠાણાનાં ગિરણીઓ આદિ શબ્દો પણ ઠીક નથી. એક
જ શબ્દ બધાં એ અન્વયમાં વાપરી શકાય એવો મળશે પણ નહીં.
સાંચાકામ ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે એને માટે યાંત્રિક ઉદ્યોગ,
સંખ્યાબંધ મજૂરો ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે સમૂહોદ્યોગ, મૂડી ઉપર
ભાર દેવાની જરૂર હોય ત્યારે મૂડીધનોદ્યોગ, એવાએવા પારિભાષિક
શબ્દો વગર ચાલવાનું નથી. તેમ capitalist=મૂડીપક્ષી, અને
મૂડીદાર, મજૂરો કે કામગારોના પક્ષનાં માટે કામગારપક્ષી, ટ્રેડ્યુનિયન

અને નફાની મોટી રકમ તાણી જાય છે. એ બધી મૂડી આપણે જ ધીરેધીરે ભરી દઇએ નહીં ત્યાંલગી એ ય આપણું કર્જ છે; આપણું નહીં તો કયો કાકો તે આવીને ભરી આપવાનો હતો કે એ તેનું ગણાય ! વળી આપણી વસ્તીમાં સોએ એંશીપંચાશી ખેડુતો છે, તે કેટલા બધા દેવાદાર છે, આપણા જ શાહુકારોએ ધીરેલી રકમોમાં વ્યાજનાં વ્યાજ જિમે-રાતાં એ આટલું મોટું થઇ ગયું છે, તથાપિ દેવું તે દેવું, -જાણે કોટે ઘંટીનું ૫૩ આંધ્યું હોય એટલો મહાભારત કર્જનો બોલો એ બીચારા વહે છે:-માટે આપણે તો “દેવાદારના દીકરા !” એઓ કહેતા, હિન્દ મહારું વતન, ગુજરાત મહારું ગામ, અમદાવાદ મહારી પોળ, ખાડિયું મહારું વારસે મળેલું ઘર છે. વળી કહેતા: હવા જ આપણામાં જાણ્યેઅજાણ્યે પેસી જઇ સારા-નરતા એ ય પ્રકારના જન્તુ આપણામાં બેળવી દે છે એમ ન સમજવું; ધર્મ-અધર્મ, નીતિ અનીતિ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, ધનિકતા-નિર્ધનતા, શક્તિ-અશક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય-ગુલામગિરી, સાહસ-ભીરુતા, સર્વ એ જ પ્રકારનાં જિડતાં હવાઇ એપી સત્ત્વો છે; એ દંદોમાંના પ્રથમની સત્પુરુષાર્થજન્ય ધૃષ્ટિ-પ્રવૃત્તિ વડે યોગ્ય વૃદ્ધિ અને ખીલવટ કરવાની-પ્રેરવાની પોષવાની જરૂર છે. દેશભિમાન, દેશભક્તિ, દેશ-

માટે કામગારસંઘ, એવાએવા શબ્દો પણ જોઇશે જ. વળી કામ નગરનો રખડતો unemployed તે બેકાર તો કામે લાગેલા મજૂરને કામગારને બદલે કામકાર પણ શાને ન કહેવો ? કામકાર કામકારમંડળ કામકારપક્ષ, વગેરે.

સ્મિતા, દેશસેવા, આર્યત્વ, સંસ્કૃતિ, કલા, 'વાણિજ્ય', આદિની વિવૃદ્ધિના પોકાર કરવા રહેલા છે; પણ ખરો સદાચાર, સાચો પુરુષાર્થ, સંગીન શક્તિમત્તા (efficiency એપ્રીશિયન્સી) આવી યોગ્ય પ્રગતિના માર્ગો ત્રીણવટથી, આગ્રહથી, સતત શોધતાં રહેવું, અને પ્રવર્તાવતા રહેવું, એમાં સમાયલાં છે. કેળવણી, સાહિત્ય, સંસારમુધારો, આર્થિક અને રાજકીય ઉન્નતિ, એ વ્યવહારુ વિષયો ઉપરના એમના વિચારતંત્રને એમના ધર્મ સમ્બન્ધી મન્તવ્યો જોડે સાંકળનાર મજબૂત અંકોડો એમની આ લાવના છે. અથવા કહો કે એમની ધર્મવાસના એમના કેળવણી, આર્થિક પ્રગતિ આદિ વિષયને લગતા સર્વ આચારવિચારની વ્યવહારુ, પ્રવૃત્તિમાં આ અંકોડા કે નળ દ્વારા વહી આવીને એમની સમસ્ત યુદ્ધિસૃષ્ટિને શુદ્ધ સતેજ અને કૃતિપરાયણ બનાવી રહે છે. એમના 'લાષણો અને લેખો'નો સંગ્રહ આ લાવનાના સરલ અસરકારક યુક્તિવાદ કે માનનીય પાઠ્ય પુસ્તક- (textbook ટેક્સ્ટબુક) જેવો છે, અને એમાં જ એની કાયમની ઉપયોગિતા છે.*

* જીરવતા દિશોરોમાં દેશભક્તિ ખીલવવા માટે અ'બાલાલ-ભ.ઇ હરેક પ્રકારના નિર્દોષ ઉપાયને બનવું ઉત્તેજન આપતા. સંગીતનો એમને શોખ હોય કે એનું લેશ પણ જ્ઞાન હોય, એવું મદારા બાળકમાં નથી. છતાં સ્વદેશભક્તિનાં ગીતો કીર્તનો આદિને પોતે કેટલો અને કેવા પ્રકારનો ટેકો આપતા હતા, તે

૫: કેળવણી.

શિક્ષિત જાગરિત વિવેકસમ્પન્ન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શુદ્ધિ તથા તેમાંથી પ્રકટતી અને તેના કલાસર અમલ કરતી સંગીન ઇચ્છા-શક્તિ એમની વિચારમાલામાં સર્વ માણસાઇ, સદાચાર, અને અબ્યુઝનું મૂલ હોવાથી, પ્રજામાં કેળવણી જેમ અને તેમ જલદી અને વધારે ફેલાય એ માટે અંબાલાલભાઈને કેટકેટલો આગ્રહ હોય એ દેખીતું છે. કેળવણીના પ્રસારને એઓ ખીજી સર્વ પ્રગતિના ખીજ રૂપે જોતા. આ મહાવિષય ઉપર એમના વિચાર આ ‘સંગ્રહ’માં ઘણું સ્થલે જોટલી સ્પષ્ટતાથી તેટલા જુસ્સાથી રજૂ કરેલા માત્રુમ પડશે. એ વિચારોનો સાર મેં થોડા વખત ઉપર ખીજા પ્રસંગમાં* છ સિદ્ધાંતો રૂપે પ્રકટ કર્યો છે, તે જ અહીં ઊતારી લઉં છું.

“સ્વ. અંબાલાલ આપણા દેશની અધોગતિના સંબંધમાં કહેતાં કે જ્ઞાનની આપણે અને ખીલવટમાં આપણી સ્થિતિ

રા. રા. હરિપ્રાદ વૃજરાય દેસાઈએ રા. રા. કેશવલાલ હરગોવિંદલાલ શેઠની ‘રુષદેશ ગીતાવલ્લિ’માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં સારી રીતે વર્ણવ્યું છે:-“દિ. બ. અંબાલાલે આઠ આઠ દિવસ સુરતમાં આ ભજનમંડળી ફેરવીને આમાંનાં ગીતો ગવડાવ્યાં હતાં.” દિનકે સુરતે નિમત્રેલી કોંગ્રેસ લાંગી તે પહેલાના આઠ દિવસો દરમિયાન. આ બનાવ વિશે જુવો આ નિબંધનો અંત.

* ‘ગાંધી ગુજરાત’ એ નિબંધમાં: જુવો નવજીવન અને સત્ય માસિક, અક્ટોબર ૧૯૧૬.

હજી કેવલ ન્હાની-હાની દુકાનદારી અને ગાંધીવટાંની છે. પેદાશનો આધાર ખપત ઉપર છે. ખપત અથવા માગ (demand ડિમાન્ડ) વધે તેમ તેમ જ પેદાશ અથવા ઉત્પન્ન (supply સપ્લાય, production પ્રોડક્શન) વધી શકે, એ મહાનિયમ માત્ર સ્થૂલ પદાર્થોને લાગુ પડે છે એમ નથી. સાર્વજનિક કેળવણી વગર વિચાર અને વાડ્મયની મામ અત્યન્ત સંકુચિત રહેવાની, અને શાળા પાઠશાળાઓને લઇને જે થોડી ઘણી ખપત છે, તે ઉપર પણ સરકારના જપતા છે. હિન્દની ભાષાઓનું ખેડાણ અને તેમાંના આપણા વાડ્મયની અભિવૃદ્ધિ આમ અતિમન્દ થઇ ગયાં છે. એ પરિસ્થિતિ સુધારવાને માટે એમણે નીચેના છ સિદ્ધાન્તો આંધેલા હતા:

“ (૧) કેળવણીખાતાની છૂટ વધવી જોઇએ.

“ (૨) નીચેથી ઠેઠ જાએ સુધી સર્વ કોટિના શિક્ષણનો પ્રસાર વધાર્યો જવો જોઇએ.

“ (૩) પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત થવું જોઇએ, અને બીજું બધું શિક્ષણ ખાતનાં સુધી સસ્તું થવું જોઇએ.

“ (૪) માતૃભાષા દ્વારા અપાતા શિક્ષણનો પ્રદેશ નિરન્તર વધાર્યો જવો જોઇએ, અને જગ્યામાં જગ્યા શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારા મળી શકે એમ થવું જોઇએ.

“ (૫) સફળ શિક્ષણ, સંગીન વિચાર, હઠ ચારિત્ર,

અને શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ અને વળી સમતોલ વિકાસ માતૃભાષા દ્વારા જ શક્ય છે, અને સમય આદિના વ્યયનું જે મૂલ્ય તેને માટે બેસે છે, તે ધ્યાનમાં લેઈશું તો ખાતરી થશે, જે માતૃભાષા દ્વારા જ એ વિકાસ સસ્તો પડે છે.

“ (૬) અને બધું જ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા-એ પ્રજાપણના વિકાસનું અને ખરા સ્વાસ્થ્યનું આવશ્યક અંગ છે.

“ આ સિદ્ધાન્તના સમર્થન અને સાર્વત્રિક સ્વીકારને માટે ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના હુંટર કમિશનથી માંડીને એમને જેજે પ્રસંગો મળ્યા તે સર્વમાં એમણે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરેલો હતો. અને વળી એમની વફાદારી હિન્દના પૂરા અને સર્વદિગ્ વિકાસને માટે બ્રિટિશ હાયાછત્ર જ સૌથી વધારે અનુકૂલ છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા, અને સુધારાનું ખરું સ્વરૂપ શાન્ત સળંગ કુદરતી વિવૃદ્ધિના જેવું છે, તુટીઓ અને વ્યુત્ક્રમો વાળી તોફાની દોડાદોડ વડે સુધારો શક્ય જ નથી, એવી એમની ગંડી પ્રતીતિ;-એ સર્વ એમનાં તમામ ભાષણ લખાણ અને આવરણમાં એટલાં તો સ્પષ્ટ છે, કે એવા કોઈ દષ્ટિબિન્દુથી એ એમના ઉપલા સિદ્ધાન્તો”ની ઉન્નવલતા શંકાની લેશ પણ હાથથી ઝાંખી પડે એમ નથી.

આવા સિદ્ધાન્તોમાંથી એમની વ્યવહારુ હિતસાધક કૃતિપરાયણ બુદ્ધિ કેવાં કેવાં લક્ષ્યો અને કર્તવ્યસૂત્રો ઉપજાવતી તે પણ જરા નેમયે.*

* જેવું ‘ધાર્ણ’ રૂપ હોય ત્યાં નેમયે, ખીન બધા અર્થોમાં રૂઢિ પ્રમાણે. એમએ.

અંગ્રેજી કેળવણી મેળવનારી પહેલી એક બે પેઢીમાં ઇંગ્લિશને માતૃભાષા કરી લઇએ તો જ આપણો અભ્યુદય શક્ય એવો પવન ધણા ભણેલાઓના મગજમાં ભરાયો હતો. હજી પણ એ પ્રતીતિવાળા કેળવણીમાં પછાત પ્રાંતોમાં અને વર્ગોમાં, હિન્દની કોઇ પણ મોટી ભાષાને પોતાની માતૃભાષા ન ગણી શકે એવાં બેનસીબ ટોળાંઓમાં, અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી થયેલા હિન્દીઓમાં ધણા હશે. પરંતુ લોકમત આજે એટલી મજલ સુધી પહોંચ્યો છે કે આ પ્રતીતિ કેટલી ખોટી છે અને એવા પ્રયાસ કેટલા તો અશક્ય છે, તે બતાવી આપવાની જરૂર રહી નથી. તથાપિ હજી માધ્યમિક કેળવણીનાં ઉપક્ષાં ધોરણોમાં શિક્ષણપરીક્ષણનું વાહન (medium મીડિયમ) ઇંગ્લિશ છે તે કાયમ રાખવું, કે ના તે ફેંકાણે

× આ કરતાં બિતરતા મહત્વનું વલણ-આપણું તે બધું સા— જરા એવું જ લાગે, અંગ્રેજી તે સુંદર જ લાગે એ પ્રકારનું, બહુ વધારે સામાન્ય હતું. એકબે રમુજી-અત્યારે આપણને રમુજી જ લાગે એવા-દાખલા નોંધું. રા. રા. નરસિંહરાવનું ‘સ્મરણમુકુર’ ૧લો ભેખાંક જુવો (મૂલ પ્રકટ થયેલો, ગુજરાત માસિક અંક ૧ માં); એ બાલકને તેની માતાને માટિ સગ્ગોધનરાખ્દ શો શીખવવામાં આવેલો તે જુવો:-, મંમા (mamma) ” ! પ્રાર્થના સમાજ “મુધારો” લોકપ્રિય ન થઇ શક્યો તેનાં આવાંઆવાં ઝીણાં કારણો પણ ખરાં સ્તો.

પતિથી પોતાની પત્નીનું નામ તો ન દેવાય, એટલે એ ઝમાનાના સ્વ. લોખાનાયલાઇની ઉંમરના અને એમનાથી દાયકો

માતૃભાષા દાખલ કરવી એ વિશે મતભેદ ચાલે છે, અને ઉચ્ચ કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આરંભવાનો કાલ હંથળે નહાના પતિઓમાંથી “કેળવાયલા” કેટલાય, ‘અલી’, ‘મકું’, ‘સાંભળો છે કે?’, એવાં ૩૬ સમ્બોધનોને બદલે ‘માઈ ડીયર’, ‘ડીયર’, વગેરે વાપરતા. અને અંગ્રેજી ન ભણેલા મહેતાજીઓ આનો જ તરજુમો ‘બહાલી’, ‘પ્રિયે’, આદિ કહી મરતાઃ ઘરને રંગભૂમિ બનાવતા ! ચેલી બીચારી રખેને કોઈ માણસ જેવું માણસ સાંભળી જશે એવી શરમમાં અધીં થઈ જાય, પણ આ આપણા “સાહેબ” અને ટ્રેનિંગ કોલેજિયા સાહેબ તેને એવી ટેવ પાડી દેવાના આગ્રહી ! પત્નીને નામ દઈને અગર દૂકાવેલા નામથી બોલાવવાનો મહાભારત (!) સુધારો ગુજરાતી ઉચ્ચ વર્ણોમાં નંદશંકર, નવલરામ, અને હરિલાલ હર્ષદરામ કુવની હારના પતિઓથી જ દાખલ થવા માંડ્યો, તે પહેલાં નહીં: અને પત્નીઓએ પતિને નામ દઈને સમ્બોધવા માંડ્યા, તેને તો આપણી ખેલી કી ગ્રેજ્યુએટને થયાં હશે તેટલાં વધુ પણ નથી થયાં.

વળી ખાનગી સમયમાં અને પત્રોમાં પ્રિયતાઓને શેકરપી-યરનાં નાટકોમાંથી મિરેન્ડા, કેડીલિયા, પોરિયા, જેવાં “સુમધુર” અંગ્રેજી નામો અપીને શામાંય અનુભવનારા ભિન્ન પતિઓ શ. નરસિંહરાવથી શ. કનેચાલાલ લગીના સુધારકોમાં નહોતા જ પાક્યા. એમ ન સમજવું. એ વેલો હતો એ છેક મરી ગયો નહીં હોય !

યુરોપમાં જરા જુવો. યુરોપીય ઉચ્ચ કેળવણી મોટા ભાગે ગ્રીકલેટિન સાહિત્યની હતી તે સૈકાઓ દરમિયાન પ્રેમકાવ્યોમાં પ્રિયાને માટે સિન્થિયા, એમરિલિસ, વગેરે પ્રાચીન “સુમધુર” નામો ધણાં વપરાતાં.

દૂર દૂર છે. વળી એ પણ લક્ષમાં રાખવું આવશ્યક છે કે હિન્દની ભાષાઓમાંથી એક અંગાળી શિવાય બીજી કોઈમાં ઉચ્ચ કેળવણીનું મહાકર્તવ્ય તેનાં બધાં અંગોપાંગમાં તત્કાલ કે થોડા સમયમાં થયાયોગ્ય ઉપાડી લઇ શકે એટલી મગ-દૂર હજી આવેલી નથી; કદાચ અંગાળીમાં પણ હજી કેટલાક મોટા વિષયોને લગતા સ્વતંત્ર સંગીન ગ્રન્થો નહીં હોય.* બેશક પ્રજાસ્મિતાની ઉભા વધતી આવે છે, તેમ

અને પુનઃ પ્રજાવિકાસ (re-nascence રીનેસન્સ)ને નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે તેવા સંક્રાન્તિકાલો દરમિયાન દરેક દેશમાં અનેદરેક પ્રજામાં આવુંઆવું ધણું થે બને છે; કુદરતી રીતે જ બને છે, અને કુદરતી રીતે પાછું ભૂસાઇ જાય છે. આપણે એ “મગ્મા” “બેબી”, “ન્યૂબિલી” “કોડીલિયા,” “સિન્થિયા”, આદિ પ્રયોગોને જરા ટાકિયે તે બલે, પણ ભૂલણું ન જોઇએ કે એ માત્ર સમય બુદ્ધિદો સમય જોતાં એની મેળે રાખી જાય છે.

* ગુજરાતીને માટે જ જોઇએ તો, હાલ દાયકામાં બાય-કવાડ સરકારનું ભાષાંતરખાતું, સાબરમતી પિલાપીઠ અને પુરા-તત્ત્વમંદિર, અને શુંબાઈ તથા પાટણનાં આયુર્વેદ વિદ્યાલય જેવાં ખાતાંઓ તફથી સામાન્ય જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી, આદિ વિષયો ઉપર પુસ્તકો પ્રકટ થતાં આવે છે જેમાંનાં કેટલાંક સારાં હોય છે. રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના જનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવું સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ કોઈક પ્રકટ થાય છે ખરું, -તથાપિ ઉચ્ચ કેળવણીને માટે ભાષામાં ધણાખરા જ્ઞાન વિષયો ઉપર સ્વતંત્ર સજીવન વિચારકો અને લેખકો અને તેમનાં પુસ્તકોની ધારા વહેતી જોઇએ:

તેમ રાજકીય આર્થિક આદિ વિષયોની ચર્ચા માતૃભાષા દ્વારા ફેલાતી જાય છે, અને જો કે આમાં પક્ષપક્ષિ, રાગ-દ્વેષ વગેરે વધારે પડતાં હોય એ કુદરતી છે, તો પણ ભાષાને અને પ્રજાના જ્ઞાનમાં કંઈ ને કંઈ લાભ થતો જાય છે. આવા વિષયો ઉપરનાં પક્ષપાતી ચોપાનિયાં ભાષણો અને પુસ્તકોને પણ ન ગણિયે, તો પણ માતૃભાષાના પોતાના પઠનપાઠનમાં આગ્રહ અને શાસ્ત્રીયતા વધે છે, જૂના સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર થતો આવે છે, અને નવું સાહિત્ય ખીલે છે, એ તો લાભ જ છે. અને હિન્દની ખાર-ચૌદ મોટી અને ખેડાયેલી ભાષાઓ, કંઈક આપે ખીલવાથી તો કંઈક પરસ્પર આપલેથી, શક્તિમાં શબ્દલંડોળમાં વાડ્મયના જથ્થા અને વિવિધતામાં અને સજીવનતામાં વર્ધમાન વેગથી પુષ્ટ થતી આવે છે એ નિર્વિવાદ છે. કાલખળ આ

આથી હલકું કેળવણી જાયા જાયા ક્રમ ઉપર માતૃભાષામાં હેતા જાય, તેમ તેમ એવાં પુસ્તકો રચાવાં વધારે સંભવિતઃ ગંભીર પુસ્તકોના પડિતોને હાથે સુવાચ્ય તરજુમા પણ માગ ઉત્પન્ન થાય તેમ તેમ જ રચાય, અને હિન્દ કેળવણીમાં માતૃભાષાને વાહન તરીકે દાખલ કરવી, એજ આ માગ ઉત્પન્ન કરવાની શરૂવાતઃ આ પ્રમાણે જાયા કેળવણી અને જાયા વાડ્મયનો અન્યોન્યાય થાય છે. સારાંશ કે ધીરે ધીરે જાયા જાયા પગથિયાની કેળવણીને માટે માતૃભાષા વાહન તરીકે દાખલ કરવાની નીતિ દૃઢતા અને ઉમંગથી સેવવી એ જ સાચો માગ છે.

પ્રમાણે ખરી સંગીન પ્રગતિની દિશામાં વહે છે, તદ્દપિ એટલાથી અંબાલાલભાઈ જેવા પુરુષાર્થીની તીક્ષ્ણ લોકહિત સાધક દષ્ટિને સંતોષ હતો નહીં. એઓ આપણા અસંખ્ય ગામડાંની વસ્તીને સ્ત્રીપુરુષ દાક્તર વૈદ્યોની કેટલી અધી જરૂર છે તે બતાવીને કહેતા: ત્હમે આયુર્વેદ-પારંગત પંડિ-તોને તૈયાર કરવામાં ભલે બારપંદર વર્ષ લગાડો; આયુર્વેદના ઉપકારક અનેકાનેક શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનો અને વિદ્યાકલા ત્હમે એમને ભલે પારકી ભાષા દ્વારા શીખવો; અને એવા શિ-ક્ષણનો ખર્ચ ભલે ત્હમે ફાવે તેટલો વધારી મુકો. પણ હોસ્પિટલ આસિસ્ટંટો (hospital assistants), કમ્પા-ઉન્ડરો (compounders), પરિચારકો પરિચારિકાઓ (nurses) અને સૂયાણીઓ (midwives)ના વર્ગોમાં પણ અંગ્રેજ દ્વારા જ શિક્ષણ એ તે કેવી લોકરક્ષા અને કેવી રાજનીતિ ! જેમ અંગ્રેજ નિશ્ચાળોનો આરમ્ભ થયો ત્યારે ગણિત અને બીજા એક-એ વિષયોના જગ્યા વિભા-ગોને માટે પણ બુકકમિટી (book committee) એ ગુજરાતી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા હતાં, તેમ અંગ્રેજ વૈદ્યકીય કેળવણીની શરુવાતમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર શારીર અને બીજા એકઁમે વિષયો ઉપર મરાઠી ગ્રન્થો રચાવાયા હતા. x આ

x આ મરાઠી ગ્રન્થો મેં જોયા છે. આને મળતા ગુજરાતી ગ્રન્થો પણ થયા હશે, રચાવાયા હશે, પણ તે હજી લગી-ગણિત શિવાયના વિષયો ઉપરના-મદારા જોવામાં આવ્યા નથી. જોડેદશ

ક્રમ જ ચાલુ રાખવો જોઈતો હતો. અને આ શાસ્ત્રો અને કલાઓની હકીકત અને મધ્યમ કોટિનું બધું શિક્ષણ માતૃ-ભાષા દ્વારા રચવું જોઈતું હતું. આમ કર્યું હોત તો અર્ધ સદીની અંદર દરેક મોટા ગામડામાં દવા અને માવજત કરનાર માણસો થઈ ગયાં હોત, અને આખા દેશના મરણ પ્રમાણમાં મોટો અત્યર્થ લાભદાયી ફેર પડી જત. શરુવા-તમાં પુસ્તકો શિક્ષણ અને પરિભાષા આદિમાં ભૂલો બેશક થઈ જાય, પણ તે જ્ઞાન વધતાંવધતાં અને મેડિકલ કોલે-જમાં ભણેલા પારંગત પંડિતોની સંખ્યા વધતી જતાં સુધરી આવત. વળી એ વિદ્યાઓ અને કલાઓ માતૃભાષા દ્વારા શીખવાત તેથી વેદો અને હકીમોની વિદ્યા પણ આંગ્લ વિદ્યા સાથે આપોઆપ ભળતી આવત; અને એ આપણી જૂની વિદ્યાઓ આજે તો છેક મરવા પડી છે, તેવી એમની દુર્દશાની પાળી આવત જ નહીં.

આ આશાવાદી [optimistic] તર્ક-પરમ્પરામાં શિક્ષણને લગતા વધારે નહીં તો ત્રણ મુદ્દા સર્વ માન્ય થવા યોગ્ય છે.

ભાષાન્તર ખાતું, ગુજરાત વર્નાક્યુર સોસાયટી, ફાઈર્સ સભા જેવી સંસ્થાઓએ આ જ્ઞાના પ્રયાસો થયા હોય તો શોધી કાઢવા જોઈએ, તપાસવા જોઈએ, તેમાં જે સારા પારિભાષિક શબ્દો આદિ હોય તે જાહેરમાં મુકવા જોઈએ, અને જે કંઈ અન્ય કે અન્ય ભાગ આજ પણ ચાલી શકે એવા હોય-વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં ભાગ્યે હોય, પરંતુ કદાપિ હોય તો-તે ફરી બીજાને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા જોઈએ.

(૧) કેટલાં વર્ષ ? કેટલો ખર્ચ ? એ સવાલ દરેક શિક્ષણ ક્રમ યોજતાં બહુ સાવધાનીથી અને પ્રજ્ઞના જે ભાગને માટે એ ક્રમ ધારવામાં આવે તેના તર્ફ પૂરી સહાનુભૂતિથી તપાસવાના છે.

(૨) કેાઇ પણ શિક્ષણક્રમ પૂરો કરીને તૈયાર થયેલા માણસો જેમ દેશને વધારે મોટી સંખ્યામાં જોઇતા હોય, તેમ તે શિક્ષણક્રમ વધારે સસ્તો અને અલ્પ મુદતનો રચવો જોઇએ, અને વિષય મહાન કે પ્રશાખી હોય, તે તેનાં ટૂંકો, મધ્યમ, લાંબો, અને આયુષ્યાવધિ ક્રમ એવાં જૂદાં જૂદાં રૂપ રચવાં જોઇએ; જૂદાં જૂદાં તથાપિ સંલગ્ન, કે ગરીબ માણસ એક પૂરો કરી વ્યવહારમાં પડીને પછી પાછો તે પછીના ક્રમનો અનુકૂલતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરી પોતાની યોગ્યતા વધારી શકે. ખેશક, અદકચરું જ્ઞાન શુદ્ધ અજ્ઞાન કરતાં વધારે હાનિકારક નીવડી શકે, અજ્ઞાનની કુદરતી વિનીતતા જાડી જઇ અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનનું જીવી હુંપદ તેની જગા લેતું હોવાથી. પણ આ દોષનું નિવારણ આ પ્રમાણે શેરને માથે સવાશેર જેવાં શિક્ષણ-ક્રમનાં અનેક રૂપ રચવાથી થઇ જાય છે.

(૩) જે વિષયોના સમ્બન્ધમાં જનસમાજમાં સામાન્ય જ્ઞાનનો ફેલાવ, ચર્ચાનો પ્રસાર, અને સાહિત્યની વિવૃદ્ધિ ઇષ્ટ હોય, તે વિષયોનું જીવ્યામાં જીવું પઠનપાઠન માતૃભાષા દ્વારા થવું જ ઇષ્ટ છે. દાખલા તરીકે આપણી પ્રજાસ્મિતા

આર્થિક વિષયોમાં જગી અને “ સ્વદેશી ” માટે આગ્રહ પૂર્વક પ્રયાસો થવા માંડ્યા, ત્યારથી અર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોની સરલમાં સરલથી માંડીને ગહનમાં ગહન, સંકુલમાં સંકુલ, અને ગંભીરમાં ગંભીર બધી ચર્ચા પ્રજા સમક્ષ મુકવાની અર્થાત્ માતૃભાષાઓમાં ઊતારવાની ફરજ એ વિષયના પંડિતોને માથે પ્રાપ્ત થઈ છે. વળી ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના ઓગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે બ્રિટિશ શાસનનું લક્ષ્યબિંદુ હિંદમાં લોકમતાધીન* શાસન ક્રમેક્રમે ઉત્પન્ન કરવાનું છે, એ પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ વિધિપુરઃસર લેવામાં આવી, ત્યારથી રાષ્ટ્રીય વિષયોને લગતી એવી ચર્ચાઓ પણ પ્રજામાં ખંત વિદ્રુતા અને સમતાથી પ્રવર્તાવવાની નવી ફરજ પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ આ વિષયોનાં પહનપાહન કેળવણી ખાતાના કોઈ પ્રદેશમાં હજી માતૃભાષાઓ દ્વારા થતાં ન હોવાથી એવી ચર્ચા લખાણુ આદિ કરવા ઇચ્છનારને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. પરિભાષાઓ યોજવાનું કામ સહેલું કે

* Responsible Government. રિસ્પોન્સિબલને માટે ‘જવાબદાર’ સમ્મત હાલ ચાલે છે, તે તો પુસ્તકશાળાનાં કબાટમાંથી કોઈ પુસ્તક કઢાડિયે ત્યારે તેની જગા સાચવી રાખવાને લાકડાનું ચોસલું મુકિયે છિયે તેના જેવો છે. લોકમતાધીન, પ્રજાધીન, શાસન (government), કે શાસનવંત્ર (constitution), કે વંત્ર (administration) એ સમ્મતો આ અર્થને માટે વપરાવા જોઈએ.

અદ્ય કાલનું નથી. પંડિતો અને પ્રજાના અન્યોન્યાશ્રય વડે જ અન્ધએસતી પરિભાષાઓ ધીમેધીમે પ્રતિષ્ઠા પામી શકે છે. પરિભાષાને યોજતાં, તેમ યોગ્યદને વાગ્યાપારમાં પ્રવેશેલી પરિભાષાને ૩૬ થતાં સમય લાગે છે. એટલે આ બંને પ્રકારનો વિલમ્બ નડ્યા કરે ત્યાં સુધી એ વિષયોમાં લોકમતને કેળવવાનું કામ સામી રેલે અને સામે પવને નાવ હંકારવાના જેવું થાય છે: શ્રમ ઘણો પડે છે, અને ફલ અદ્ય આવે છે. એ વિષયોનું પકનપાકન શિક્ષણાલયોમાં માતૃભાષા દ્વારા થવું હોય છે, તો આવીઆવી નડતર થોડા જ સમયમાં જીતી શકાય છે.

વળી પરિભાષા એટલે અમુક વસ્તુઓ અમુક ગુણો અને અમુક ક્રિયાઓ માટેના શબ્દો જ, એ સ્થૂલ સમજ પર્યાપ્ત નથી. વાક્યે વાક્યે અને દલીલે દલીલે અવશ્ય આવતી ઉક્તિઓ અને યુક્તિઓ પણ પરિભાષાનાં અંગ છે. એ ૩૬ અને મુગ્ધાલ્પ થયાં હોય છે તો જ લેખકભાષકના શબ્દોની છાપ તત્કાલ અને ઇષ્ટ માપની જિડીને અર્થની સાથે ભાવનો પ્રવાહ ઇષ્ટ વેગથી વહી શકે છે, અને વાગ્યાણુ લક્ષ્યવેધી બને છે. આ દલીલનાં સમર્થક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો કેાઇ પણ અંગ્રેજી ચોપડી વ્યાખ્યાન કે ભાષણને તેના ગુજરાતી તરજુમા સાથે સરખાવતાં મળી આવે છે. ‘સંગ્રહ’ ના અંગ્રેજી વિભાગમાં અબ્બાલાલભાઈએ ‘સ્વદેશી’ની શાસ્ત્રીયતા હિતકરતા અને કર્તવ્યતા સ્થાપવાને માટે જે

અનેકવિધ જૂદા જૂદા વિષયોના સમ્બન્ધમાં અને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિન્દુ સ્વીકારીને દલીલો કરેલી છે, તેટલી તેઓ પોતે જ પોતાનાં ગુજરાતી ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોમાં વાપરી શકેલા નથી. વળી એ ને એ દલીલ અંગ્રેજીમાં જેવી સચોટ લાગે છે તેવી ગુજરાતીમાં-એમના ગુજરાતીમાં પણ લાગતી નથી, એવા દાખલા યે ઓછા નથી. પણ, કદાચ, આવી બાબતમાં માત્ર સામાન્ય લખાણ ઉપરાંત ચોક્કસ વિશેષ દાખલાઓની વિગતમાં ઊતરવાથી વિષય વધારે સ્પષ્ટ થવા સમ્ભવ છે. તો એ 'સંગ્રહ'માં એ વ્યાખ્યાનોx અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં આપેલાં છે, તેમાંના એકમાંથી વાનગી દાખલ થોડીક સરખામણી કરિયે.

ત્રીજી ઔદ્યોગિક પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેના અંબાલાલભાઈના વ્યાખ્યાનમાં આરંભમાં જ રમેશચંદ્ર દત્તના literary eminence અને broad economic outlook વિશે અંગ્રેજીમાં છે. આમાં એકે શબ્દ પારિભાષિક ગણવો પડે એવો નથી. એ જ અર્થ એ જ ખુબીથી ગુજરાતીમાં કયા શબ્દો વડે કહેવાશે ? ગુજરાતીમાં ' સાહિત્ય અને

x ૩ જ ઔદ્યોગિક પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી અંબાલાલભાઈનું વ્યાખ્યાન; અને અમદાવાદમાં મળેલી કોન્ગ્રેસના સત્કારમંડળના પ્રમુખપદેથી એમનું વ્યાખ્યાન, એ બે ' સંગ્રહ 'ના અંગ્રેજી તેમ ગુજરાતી બંને વિભાગમાં છે. આમાંથી બીજાનો ગુજરાતી અનુવાદ નબળો હોવાથી ઉપર પ્રથમ વ્યાખ્યાનના જ દાખલા લીધા છે.

અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાન માટે વિખ્યાત ' એમ અનુવાદ કર્યો છે. ' વિખ્યાતિ ' એકલા સાહિત્ય સાથે રાખવી જોઈતી હતી, broad economic outlook જતું જ કર્યું છે, outlook તે જ્ઞાન નથી, અને ' જ્ઞાન માટે વિખ્યાત ' કેવળ જ્ઞાન માટે, -એ તો હત્ત જોવાને યોગ્ય વખાણતાં ન જ આવડ્યું એ નિઃસંશય.

બીજી કલમમાં chronic અને dense છોડી દીધાં છે. પછીનું વાક્ય જુવો. ' The question we are called upon to consider is how to evolve a state of widespread industrialism out of the conditions just postulated.'

આને અનુવાદ સાથે સરખાવો:- ' આ સ્થિતિમાંથી વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ શી રીતે કરી શકાય તે વિશે આજે આપણે વિચાર કરવાનો છે. ' તરજુમે કરનારનાં કૌશલ અને વ્યવહારુપણું સ્પષ્ટ છે. Evolve widespread industrialismનો ' વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ 'માં સમાવેશ કરી લીધો છે, તે ખરાબર છે. પણ વિચારરચનાની ખંચતાણુ, કાપકૂપ, ઘડભાંગ, પુનર્ઘટના સરલતાની ખાતર આ પ્રયાણે ડગલેડગલે કર્યા કરવી પડે ત્યાંલગી અંગ્રેજી વાહનથી થતી અસર ગુજરાતી વાહનદ્વારા પૂરેપૂરી ક્યાંથી જ ઉત્પન્ન થાય ? વળી evolve જેવા બીજને માટે અને તેમાંથી પ્રુટેક્ષા evolution, evolutionary વગેરે

ધણામાંથી બધા નહીં તે અગત્યના શબ્દોને માટે ગુજરાતીમાં ૩૬ શબ્દો* હોવા જ જોઈએ એ પણ દેખીતું છે.

આપણો મુકાબલો આગળ ચલાવતાં intricate ramifications of modern industrial conditions, desideratum, impetus, diversion, cognate, adequate conception વગેરે વગેરે ડગલે ડગલે કંઈ ને કંઈ આપ્યા કરે છે. ઇંગ્રેજી જાણનાર ને એ સર્વ સરલ છે. ગુજરાતી જાણનારને આવી દલીલોના તરજુમા ભારે પડી જાય છે, તેનાં મુખ્ય કારણ-વિષયના જ્ઞાન અને

* Evolution, growth, budding, development, improvement, enlargement, expansion, augmentation, progress, enlightenment, advance, rise,—એ દરેક શબ્દ અર્થમાં ખીલ સર્વથી જૂદો હોઈ દરેકને માટે પોતાનો શબ્દ યોજવો અને ૩૬ કરવો આવશ્યક છે : “ ખાલી ડોળ ચિનાની ” બાપા માટે માગણી કરનારાની માગણી કેટલીક વાર છેક ખાલી એટલે વિચારશૂન્ય માગણી હોય છે.

ખીજ રીતે જુવો conceive, concept, conception, conceptual.....કોઈપણ એક શબ્દની આસપાસ અનેકાનેક દ્રાક્ષના લમખાની જેમ વળગીને જરૂર પડે તેમ અસ્તિમાં આવે, જરૂર પડે તેમ વપરાય : આ જરૂર પ્રમાણે શબ્દોત્પાદનશક્તિવાળા નવા શબ્દ યોજવા, તે જ કોઈ પણ નવા શબ્દ ધડનારનું આ વિષયમાં કૌશલ. પ્રજા જેમાંથી થાય નહીં એવા નિર્જીવ કે નપુંસક શબ્દોના ખડકલા ભિરેશયાથી બાપાની પ્રગતિ નથી સંભાતી.

પરિચયનો અભાવ એ સામાન્ય કારણને અલગ રાખતાં—
 ગુજરાતીમાં (૧) અમુક વિજ્ઞાનોની પરિભાષા જ નથી, અને
 (૨) બીજી કેટલીક વિદ્યાઓની પરિભાષા રૂઢ થયેલી નથી,
 એ છે. (૩) વૈજ્ઞાનિક અને બીજા સર્વે વિષયોમાં પ્રવર્તતું
 જેટલું સૂક્ષ્મ તેટલું વ્યાપક ત્રીજું કારણ એ છે, કે આવી
 શુદ્ધિપ્રધાન અને જ્ઞાન તથા અનુભવના આધાર ડગલે ડગલે
 ટાંકનારી ચર્ચાઓમાં, વિચાર-વ્યાપારના જે અંકેડાઓ.
 યુક્તિઓ, સાધક-આધક વચ્ચેનો, પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરાતી
 વસ્તુના બલાબલ નિર્દેશો, છાયા અને પ્રકાશની આછીમધ્યમધેરી
 માત્રાનાં સૂચનો, ઉક્તિને મર્યાદિત કે વિસ્તૃત કરતાં વચ્ચેનો,
 સામી શંકાઓ દલીલો અને દૃષ્ટાન્તોના સ્વીકાર વા ખંડન
 વા નિરાકરણ, આદિ વારંવાર અને અનિવાર્ય આવ્યા કરે,
 જેના વગર દલીલ-પ્રવાહ વહે જ નહીં, તે માટેના ગુજ-
 રાતી પ્રયોગો હજી પૂરતા રૂઢ અને સૌને સુમાલ્ય થયા જ
 નથી. શુદ્ધિપ્રધાન લખાણ વ્યાખ્યાન વાદવિવાદ અને ચર્ચા
 પ્રજામાં વધારે ને વધારે ફેલાય અને સુપરિચિત બને,
 તેમતેમ જ આવીઆવી અડચણ દૂર થઈ શકે. આવી
 સ્થિતિમાં સરલ, ઝટ ફલ દેનારો, અને વ્યવહારુ ઉપાય
 આપા વિષયોના પઠનપાઠનમાં માતૃભાષાનું વાહન શાળા-
 પાઠશાળાના ક્રમમાં યોગ્ય ભૂમિકાએ દાખલ કરી તેનો વાપર
 ઉત્તરોત્તર નીચી તેમ જ ઉચી ભૂમિકાઓમાં યથાયોગ્ય વધારતા
 જવું એ જ છે. “શિક્ષણવાહન, જ્ઞાનસંપાદનવાહન, ચર્ચાવાહન,

વિચારવાહન, વગેરેમાં સૂક્ષ્મ વિવેક થવાની જરૂર છે, ”
વગેરે સામી દલીલો+ વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોતાં દમ વગરનાં
વાગ્જલ જ લાગે છે.

૬: સાહિત્ય.

હવે સાહિત્યનો વિષય લઈએ. એમાં મહારા અધીન
મત પ્રમાણે અંબાલાલભાઈએ એમના ઝમાનાના ગુજરાતની
જે એ સેવા કરી છે તેની પૂરતી કદર હજી થતી જણાતી
નથી. સાહિત્ય એટલે શું ? શુદ્ધ સાહિત્ય, કે “ લોકસમસ્તની
વાણી ” રૂપ વાઙ્મયનો આખો સમુદાય ? બંને અર્થ
પોતપોતાના પ્રદેશમાં માન્ય છે, એમ પોતે એકથી વધારે
વાર સ્વીકારે છે. શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે કે કાવ્ય, નાટક,
નવલકથા, નવલિકા, દષ્ટાન્ત. પરી-બુટ્ટી* કે લઘુ વાર્તા,
લાક્ષણિક વા પર્વેષક સંવાદ, શિષ્ટનિબંધ, સુરેખ-વર્ણન,
સ્વપ્ન, કે ગરખાં; પ્રેરણા કલ્પનાલીલા ભિન્નવિહાર અને
બુદ્ધિકરામત જન્ય અવનવી સુન્દર સજીવન સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ:
એની જરા યે અવગણના એમને હાથે થઈ નથી. અગર
જો કે જુવાનીનાં ભાવના-પ્રધાન વર્ષો દરમિયાન પણ આ

+ જુવો, જસંત માસિકના ચૈત્ર ૧૯૭૪ના અંકમાં પ્રો.
આનંદરાંકર આપુતાઈ દ્યુવની એક ચર્ચા.

* ફેયરી ટેઇલ (fairy tale); ભૂત-વિદ્યાધરની કોઈ
પણ અજબ લઘુકથાનો આખો વર્ગ. દષ્ટાન્ત=parable, short
allegory. વગેરે નીતિબોધક લઘુકથા.

વ્યવહારુ ક્રિયાપ્રાસી નીતિરત (પ્યુરિટન) જીવને શુદ્ધ સંગીત કે શુદ્ધ સાહિત્યની લગની કેટલી હશે, તે કંઈ કહેવાય નહીં. પરન્તુ શુદ્ધ એટલે અમર સાહિત્ય તો મનમોજી પ્રતિભાનું જ દાન છે; માગ્યું મળે નહીં; રચાવ્યું રચાય નહીં; ઇચ્છ્યું ઊપજવાય નહીં; સાહિત્યને ખેડવું, પોષવું, ઉત્તેજવું આદિનો અર્થ એ જ હોય શકે જે ઝમાને ઝમાને તે વખતની સ્થિતિને અનુરૂપ ઉપકારક વાડ્મય વા ઉપસાહિત્ય ખેડવું અને ખીણવવું, અને તેને તેમ સાહિત્યને ફેલાવવું. અને વળી કવિઓ ગણાય છે તેમાંના પણ ઘણાખરા ઉપ-કવિઓ, મોટે ભાગે ઉપસાહિત્ય ઊપજાવનારા જ હોય છે. સાહિત્યગિરિમાં શુદ્ધ સાહિત્ય શિખરમાત્ર છે; જ્યાં અને સ્થૂલ ઉપયોગિતા પ્રમાણે ગૌરવ માપનાર વ્યવહારુ માણસ શુદ્ધ સાહિત્યને જાણે જ્ઞેતો જ નથી, તે એની દષ્ટિશક્તિની દુન્યવી ખૂંટી છે જ. સામી બાજુએ, ભાવના અને પ્રેરક શક્તિ પ્રમાણે ગૌરવ માપનાર, જે કોઈ ઉપસાહિત્યને છેક અવગણે છે, તેમાં તે નિઃસંશય મોટી ભૂલ કરે છે. ઉપકારક સાહિત્ય ખેડ્યું ખેડી શકાય છે, એટલું જ નહીં પણ તે પોતાના ઝમાનામાં પ્રજાની માનસિક અને વ્યવહારુ પ્રગતિ ઉપર સારી પેઠે અસર ઊપજાવી શકે છે. અને વળી ફિલસૂફી, રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક વિદ્યાઓ, જીવન ચરિતો, ઇતિહાસ, પ્રવાસગ્રન્થો આદિની સ્વતંત્ર રચનાઓ, અને ખીજી ભાષા-ઓમાંના માનનીય ગ્રન્થોના અનુવાદ, અનુકૃતિઓ, વગેરેનું

પૂરતું ખેડાણુ ઝમાને ઝમાને અવશ્ય થવું જોઈએ. સાહિત્યસેવા, ગ્રન્થ અને ભાષાની સાહિત્યક્ષેત્રમાં બનતી મેહનત કરીને શુદ્ધિપૂર્વક સેવા, ઉપસાહિત્ય અને ઉપકારક વાઙ્મયની કૃતિઓ રચી રચીને જ થઈ શકે, જે કૃતિઓ પોતપોતાના વર્ગમાં જેટલી ગુણવતી તેટલી તે સેવા કરી શકે. સાહિત્યના આ મોટા લોકોપયોગી ભાગ ઉપર અને સાહિત્યભક્તિના આ પ્રકાર ઉપર અંબાલાલભાઈએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના “ હીરક ” મહોત્સવ નિમિત્તે કરેલા વ્યાખ્યાનમાં અને પછી રાજકોટમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ત્રીજા અધિવેશનમાં પ્રમુખપદેથી કરેલા વ્યાખ્યાનમાં ખાસ ભાર મુકેલો હતો, + અને એમના આ દષ્ટિબિન્દુની ગુજરાતમાં હજી એ પૂરતી કદર થતી હોય એમ દેખાતું નથી.

સાહિત્ય અને ઉપસાહિત્ય બંનેમાં ભાષાશુદ્ધિના સૌંદર્યના શૈલીની વિશિષ્ટતાના કે બીજા કોઈ એકદેશી વિચારથી લખાણનું વલણ એવું ન થઈ જવું જોઈએ કે લખાણુ સામાન્ય લોકસમૂહને વાંચવું અને સમજવું બેહદ અઘરું પડી જાય. સાહિત્યના પ્રદેશને લગતો આ વ્યવહારુ સિદ્ધાન્ત અંબાલાલભાઈના જેટલી પ્રતિષ્ઠાવાળા કોઈએ એમનો જેટલો ભાર દઈને ચાલતા ઝમાનામાં જાતે પાળી બતાવ્યો કે કદી પણ નથી. અને એમનો આ સરલતાનો બોધ પણ આપણા શિષ્ટ

+ આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત વિશે જુઓ આ મણકાને છેડે પરિશિષ્ટ.

ગણુતા લેખકો-આપણા “બ્રાહ્મણિયા” સાક્ષરો-પૂરેપૂરો સ્વીકારવા લાગ્યા છે, એમ હજી સુધી તો જોવામાં આવતું નથી. નર્મદાશંકર, નવલરામ, અને અંબાલાલ બધા વર્ગ અને બધી જાતના લોકો સાથે છૂટથી જળતા અને આ પ્રમાણે નિરન્તર કાને પડતા તલપદા બોલો અને પ્રયોગોમાંથી જ્યાં જે ફાવે તે વાપરતાં તેને સંસ્કારી લેવાની એમની શક્તિ વિલક્ષણું હતી. સરલ તથાપિ શિષ્ટ, કુદરતી વહનો વડે પણ કલાની ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિલાને જૂલવે એવું, અને સાદું તથાપિ વિદ્વતાએ હોંસે હોંસે ઘડેલા ઉત્કૃષ્ટ અલંકારોને ય ઝાંખા પાડે એવું, રમતું સચોટ અવિસ્મરણીય લખાણ એકલી વિદ્યાને સાધ્ય નથી એ નક્કી, પ્રયાસ વડે જ મળી જાય એવી વસ્તુ નથી એ નિઃસંશય. પરંતુ સરલતા માટે પોકાર કરનારાઓમાંથી કેટલાને શૈલીના આ શિખરની ઝાંખી યે થતી હશે, તે નજાને^x. એમની માગનું તાત્પર્ય તો એ જ હોય શકે, જે લખનારાઓએ લખતાંલખતાં બીજું બધું બને તેટલું જતું કરીને પ્રજાસેવાની વૃત્તિને જ પ્રાધાન્ય આપવું ઘટે.

સરલતા માટે અંબાલાલલાઇનાં મમત્વ અને મમત કેવાં હતાં તે જોવાનો એક અણધાર્યો પ્રસંગ મળે મળ્યો હતો. એએ! પોતાના કોશની બીજી આવૃત્તિ કરવાના કામમાં હતા. હું જઇને બેઠો એટલે એમણે ચાલતી કલમે લખવું મુકી દીધું અને કોશના જે ભાગની પોતાની તૈયારી હજી કાચી

^x જ જાને એ જે સંસ્કૃત શબ્દોનો એકઠો એક શબ્દ= હું જણતો નથી

હતી તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યા. એક શબ્દ કહાડે અને સવાલ પૂછે-આ શબ્દના એ અર્થ નોંધ્યા છે, ફલાણો ત્રીજો નોંધવો કે કેમ ? ફલાણો અર્થને માટે ગુજરાતી કયો શબ્દ લખવો ? અમુક શબ્દગુચ્છ (phrase ફ્રેઝ) અને તેનો અર્થ ઊમેરવા જેવો ખરો ? ઇત્યાદિ. પાસે આપ્ટે કૃત અંગ્રેજી-સંસ્કૃત કોશ પડ્યો હતો, તે લઇને હું એમાંથી જવાબ દેવા લાગ્યોઃ આપ્ટેમાં એ અર્થ નથી; આપ્ટેમાં ફલાણો સંસ્કૃત શબ્દ છે; વગેરે. થોડીવારમાં જ એમણે મહને પકડ્યો. યુ- , તમ સાક્ષરોમાં વિવેક જ ન મળે ! સારું છે કે યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત અને ફારસી એ ય પૂર્વની ખેડાયલી ભાષાઓને ફરજિયાત શીખવતી નથી. નહીં તો તહમે ખીચારી ગુજરાતીની કોણુ જાણે શી ય વલે કરી નાખત ! જુવો આ તહમારા આપ્ટેઃ એણે ધણા શબ્દ પોતે જ રચીને આમાં ગોઠવ્યા છે. એના કોશમાં સંસ્કૃત શબ્દ છે તે ઉપરથી એ શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયલો હોવો જોઇએ એમ કઇ જ ન કહેવાય. અને વળી તહમે સાક્ષરો એવા માત્ર સમ્ભવિત શબ્દોને ગુજરાતીમાં પણુ ધુસાડો. ગુજરાતીમાં આગળ પ્રેમાનંદે કે કોઇએ એ શબ્દ કે એ ઉપરથી ગુજરાતી ઘાટનો કોઇ શબ્દ વાપર્યો છે કે કેમ અને વાપર્યો હોય તો શા અર્થમાં, અગર તો લોકવાણીમાં એ ચાલે છે કે નહીં, તેની તહમને જરા દરકાર નહીંઃ બસ, તહમે આજના સાક્ષર મહાશયો જાગ્યા ત્યારથી જ સહવાર.*

* આથી વધે પહેલાં એક પ્રસંગે એમણે કહેલુંઃ-“ આ તે

વગેરે, વગેરે. હું શો જવાબ આપું ? મેં કહ્યું, આપની ટીકા મુદ્દે વાસ્તવિક છે; પણ આપ જોતા હશો જે એ ને એ લેખકો થોડા વર્ષના અનુભવથી ઘડાઈને સરલતા અને રૂઢ ગુજરાતી તરફ જ વળતા આવે છે. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી નિગન્ધલેખનનો સારો મહાવરો પડી જતો હોય તો લેખકોની શીખાઉ (apprentice એપ્રેન્ટિસ) દશાની આડમ્બરી (pedantic પેડેન્ટિક) શ્રમશક્તિ (strained સ્ટ્રેન્ડ) ખોડી ખાતી (hopping હોપ્પિંગ) વાક્યાવલિઓ ઘણી ખરી ત્યાં જ સુધરી જાય, અને બહુ ઓછી છપાય. હું ધારું છું કે જે કોઈ એમના કોશની ખીજ આવૃત્તિનાં પાનાં અને આપ્ટેના કોશનાં પાનાં સાથેસાથે ફેરવી જોશે, તેને એમની સરલતા અને ભાષાશુદ્ધિનાં ધોરણોનો અચ્છો ખયાલ આવશે; અગર જો કે આવી સરખામણીમાં વિદ્વાનને જ રસ પડી શકે. પણ સામાન્ય માણસ પણ

શુદ્ધ ગુજરાતી, કે આ તો અશુદ્ધ સંસ્કૃતની બેટી doubly (ડબલી-બેટી) ભ્રષ્ટ ગુજરાતી ! ”

સાક્ષતા વિષયના એક ખીજ અંગને લગતો ખીજો એક દુયકો અહીં જ નોંધી લઉં. ૧૮૯૬ માં મેં કઈ વાત નીકળતાં કહ્યું, “ બડો મૂતરો ! ” નુ મૂલ્ય-ભાઈ કહે છે કે જ્વરોડયમુસીર્જ અં ૦ કહે, “ શક્ય હોય તે બધું થે સિદ્ધ ગણવાનું નથી; આજનો નખીરો અને જોને તેના કુટુંબનો આદિ પુરુષ મનાવવા માગતા હો, તે બે વચ્ચેની થેટીઓ બતાવી આપવી જોઈએ. ”

એમણે રચેલી શાન્તિદાસની ટૂંકી વાર્તા ઉપરથી અંબાલાલ-
ભાઈ સરલતાની ભાવનાને કેટલે સુધી વળગતા, અને
આમ્યતાને પણ કેવી સંસ્કારી લેતા તે જોઈ શકશે. સરલ
શૈલીના આપણા સ્વ. ગણપતરામ ત્રવાડી, સ્વ. વિકૃલદાસ
ધનજીભાઈ, રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા આદિ જૂના
લેખકોમાં, કે એ શૈલીના સ્વ. ભોગીદરાવ દીવટિયા,
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ, રા. રા. મગનલાલ કાંટાવાળા આદિ
નવા ઉપાસકોમાં પણ આટલી સરલ છતાં આવી સચોટ
કૃતિ ભાગ્યે માત્ર મ પડશે.*

સરલ શૈલી અને ઉપકારક સાહિત્ય માટેનો અંબા-
લાલભાઈનો પક્ષપાત એમની લોકદાઝ અને પરિણામદષ્ટિ
સાથે સંલગ્ન હતો, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમણે એટલા જ
આગ્રહથી બોધેલો ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એમની સૂક્ષ્મ વિવેક
દષ્ટિનું ફલ હતો. “ હિન્દ મ્હારો દેશ છે, ગુજરાત મ્હારું

* આ શાન્તિદાસની ટૂંકી વાર્તા વિશે બે ઝીણી હકીકત
અહીં જ જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮૮૯ના અરસામાં મ્હારે પુણેથી દક્ષિણી
ટપુસિયાંની ડઝનથી વધારે જોડ મિત્રોએ મંગાવેલી લઈ જવી
પડી હતી તે મેં એમને કહેલું ત્યારે એ ખૂબ હસ્યા હતા. એ
ટૂંકી વાર્તા પોતાની કૃતિ છે એમ જગત નજી એવી એમને જરા
જેટલી પણ ઇચ્છા હતી નહીં: કર્તાપણું છૂપાવવાની પણ ઇચ્છા
નહોતી. એમાં એવું તે શું છે કે એના ઉપર મ્હારા સ્વામિત્વની
ચિહ્નિત મ્હોડવી, એજ એમનું વલણ હતું.

વતન છે, " એ એમની દષ્ટિ વિશે ઉપર આવી ગયું છે. પરંતુ આમાં એમની વિશેષતા એ હતી કે પોતે આ ભાવનામય પ્રતીતિનાં બંને પાસા ઉપર યથાયોગ્ય ભાર દેતા. હિન્દ જનની તુલ્ય ખરો, પણ ગુજરાત તો મહારો સહચર, મહારો સુખદુઃખનો સાથી, મહારો જાત જ. એક ત્રિપિ અને એક ભાષાની ભાવનાનું વ્યવહારુ તેમ વાસના મૂલ (sentimental સેન્ટિમેન્ટલ) મહત્ત્વ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તથાપિ હિન્દીને વળગવાની ભ્રમણામાં ગુજરાતીની ઉપેક્ષા કરવી, એ તો એમને પિત્રાઇ ભાઇના તદ્દપિ પારકા મહેલની આશાએ પોતાની ઝુંપડીને ખિસમાર થઇ જવા દેવા જેવું લાગતું. હિન્દનું રાજકીય લવિષ્ય બાંધતાં તેઓને ખાતરીપૂર્વક જણાયું, જે પ્રગ્નસ્મિતા ગમે તેટલી વધે તોપણ હિન્દની હિન્દુ મુસલમાન બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી, તેમ આર્ય, દ્રાવિડ, જંગલી, અને વિદેશી લોહીની તમામ પ્રગ્નઓમાંથી એક જ પ્રગ્ન બને, એ ભાવિ તો કોઇ પણ કાળે-ગણતરીમાં લેવા યોગ્ય કોઇ પણ કાલાવધિમાં-અશક્ય છે. અને તે ઉપરથી રાજકીય વિષયમાં પોતે અનુમાન તારવ્યું કે ફિડરલ (federal) એટલે એકબીજાથી સ્વતંત્ર અને અન્યોન્ય સમાન કક્ષાના પ્રાંતોના સંપીલા શ્રદ્ધાલુ સન્ધિયોગ (treaty-union in mutual faith and collective harmony) રૂપ બંધારણ (Constitution કોન્સ્ટીટ્યુશન) જ હિન્દમાં શક્ય છે.

આથી કરીને દરેક પ્રાન્તે પોતાની રાજ્યઘટના પોતાની સંસ્કૃતિ પોતાની ભાષા પોતાની કેળવણીવ્યવસ્થા પોતાના લશ્કરીબલ આદિની પ્રાન્તીય ખીલવટ માટે મથવું, એ જ આપણા આખા હિન્દને માટે સાધવાના રાષ્ટ્રીય મહાકર્તવ્યનું વ્યવહારુ રૂપ છે. અગર જો કે આખા હિન્દને માટે કેટલાક પ્રશ્નો અને કેટલાંક કર્તવ્યો સામાન્ય હોય, અને આખા હિન્દ સામ્રાજ્યમાં અંગ્રેજ અને હિન્દી-ઉર્દુ સમાન ભાષાઓ+ તરીકે પ્રવર્તે, અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની સંસ્કૃતિઘટના આદિમાં કેટલાંક તરવો સામાન્ય કે સમાન હોય,—હોવાં જોઈએ, તથાપિ તેથી કરીને ઉપલી અલગતાને અથવા નિયંત્રિત સ્વતંત્રતાને બાધ આવતો નથી, તેમ ઉપલી પ્રાન્ત પ્રાન્તની સ્વતંત્રતા એ સમાન-સામાન્ય તરવોની કે તે માટેની પ્રવૃત્તિઓની બાધક પણ નથી. અંબાલાલભાઈની જાહેર કારકર્દગીનું મૂલ્ય કરતાં આ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે જે આ વિચાર એમણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં પ્રકટ કર્યો તે વખતે એ નવો જ હતો. બીજા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત લોકનાયકે વિધિનિષેધની આવી વ્યવસ્થા, આપણી સર્વ ઉન્નતિસાધક પ્રવૃત્તિઓને એક સરખું લાગુ પડે એવું આ આપક ધોરણ, આટલી સ્પષ્ટતા અને અન્તિમ લક્ષ્યબિન્દુના આવા નિર્ણય

+ ‘સમાન’ ભાષાઓ—એક ભાષા નહીં. માધ્યભાષાને મારી નાખીને તેની જગા લે એમ નહીં; તેની સંપૂર્ણ રીતે આંતર રાષ્ટ્રીય (international ઇન્ટર્નેશનલ) જેવા વ્યવહારો માટે પ્રવર્તે તે ‘સમાનભાષા’.

સાથે જોડીને, પ્રકટ કરેલ જ નહીં. લોર્ડ હાર્ડિંગની સરકારના પ્રખ્યાત ખરીતાને લખાનાં અને પ્રસિદ્ધ થતાં હજી એ અઢી વર્ષની વાર હતી. પછી એ જ અરસામાં રા. રા. નરસિંહરાવ દીવટિયાએ હિન્દીનું ખરું સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું; અને મેં કાર્યસિદ્ધિ અને સૌકર્ય માટે પણ કોટચવધિ પ્રજામાં સમાન સામાન્ય તથાપિ અનેકકેન્દ્રી (decentralised ડીસેન્ટ્રલાઇઝ્ડ) પ્રવૃત્તિઓ જ વધારે વ્યવહારુ; તેમ પ્રજાસ્મિતાનું ખરું મમત્વ ગુજરાતીઓને ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, મરાઠાઓને મરાઠાઓ અને મરાઠી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, બંગાળીઓને બંગાળીઓ અને બંગાળી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, જેવું સ્ફુરે, તેવું આપણા આ ખંડ (continent કોન્ટિનેન્ટ) જેવડા વિશાળ હિન્દમાંના એક ભાગ અને ભાષાનાં બાલકોને તેમાંના બીજા ભાગના અને ભાષાનાં બાલકો તર્ફ સ્ફુરવું સંભવિત નથી, તો જે લાગણી પ્રબલ અને વાસ્તવિક અને યોગ્ય છે જ, તેનો લાભ શાને ન લેવો; એવી દલીલો વડે એમના જ બોધનું સમર્થન કર્યું: ત્યારે એમને ઘણો આનંદ થયો હતો. એમની આશાવાદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતે બોલ્યા હતા—

બ—નવો મોટો અને ઘણાઘણા માણસોની કાર્ય

* જુલો, રા. રા. નરસિંહરાવનો “ભારતખંડ માટે એક ભાષા” એ નિબંધ (૩૯ ગુજ. સા. પ. નો અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ); અને ગહારાં “પરિષદ્ વિશે ગ્યાખ્યાનો”માંનું.૧૬.

શક્તિને ઉત્તેજે એવો ફલદ્રુપ વિચાર જૂદાજૂદા માણસોને એકએકથી સ્વતંત્રપણે અને પોતપોતાના માનસની કુદરતી પ્રવૃત્તિએ સ્ફુરી આવે, એ આપણા દેશનો ઉદ્ધ મોડો મોડો પણ હવે પાસે આવતો હોવાનું અચૂક ચિહ્ન છે.

પરંતુ એમના આ બોધને પણ મુજરાત અંતરની પ્રતીતિથી સત્કારતો હોય અને કૃતિમાં મુકતો હોય, એમ હજી સુધી તો જોવામાં આવતું નથી. એટલું જ નહીં પણ “ ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ” જેવા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આદિ થાય છે, તેમાં ઊર્મિના ખાચકા તળે અને પ્રજ્ઞના માહાત્મ્યગાન રૂપ ભાટાઇ ઉપરાંત કૃતિપ્રેરક નીવડે એવો એક પણ વિચારકણ શોધ્યો જડતો નથી. આખૂ અને ખીજાં સ્થલોની જૈન ઇમારતોની કલા તર્ફ, અમદાવાદી કિનખાખ કાગળ આદિ, પટ્ટણી પટોળાં* ઘાટડી આદિ, સુરતી-જામનગરી ગજી અતલસ આદિ તર્ફ ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું છે ખરું, પરંતુ એ સર્વ વિષયોને હજી તો આપણે

* આવક કવિ જીવલદાસ લખે છે કે પટોળાંનો કસબ કુમારપાળે હક્ષિણથી આણીને પાટણમાં વસાવ્યો. કુમારપાળ વિશેના સૌથી જૂના સાહિત્યમાં આવી ઉક્તિ હોય તો તે વધારે વજનદાર. આપણું જૂનું સાહિત્ય સાહિત્યેતર દષ્ટિએ વંચાતાં, તેમાંથી જૂદાજૂદા વિષયના વિદ્વાનો પોતપોતાના વિષયને લગતી હકીકતો મેળવી શકે, જો કે આપણા જૂના લેખકોમાંના ઘણા પુસ્તકપાંડિતો કે વેદિયા જ એટલા બધા જણાય છે કે આવી હકીકતો ઘણી નહીં મળે એમ લાગે છે.

એકડા ભણતાં બાલકોની જોમ મેં વકાસી જીલને ખૂદાર
કહાડતાકહાડતા જોઇ રહિયે છિયે. આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો,
વિલાયતી માલને ગાળો, અને ‘ એ પણ દિવસો હતા તે
અમારા છીનવી લેનારો હાય રે તું અંગ્રેજ ! ’^x એવા
પ્રલાપોથી આગળ વધીને, એમાંના કોઇ પણ વિષયનો શાસ્ત્રીય
ઐતિહાસિક અભ્યાસ ગુજરાતમાં ક્યાંય આરંભાયલો જણાતો
નથી. એટલું જ નહીં પણ, ઈ. સ. ૧૯૨૧થી અમલમાં મુકાયલા
“ સુધારાઓ ” (Reforms રિફોર્મ્સ) પ્રમાણેના નવા
બંધારણ ઉપરથી આખા હિન્દમાં વ્યાપેલા અને વ્યાપવા
મથતા રાજકીય પક્ષો (parties પાર્ટીઝ) કુદરતી રીતે
જેલા થયા છે, આ પક્ષો કુદરતી રીતે દરેક પ્રાન્તમાં
ઓછાવત્તા બલવાન છે, અને પ્રાન્તને લગતી રાજકીય
ઔદ્યોગિક આર્થિક શહેરસુધરાઇની આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ

^x આર્થિક ઇતિહાસને નામે દેખી અને એકતર્ફી જૂઠાણું
જેમ્સ મિલ (J. Mill), બર્ક (E. Burke), હાઇન્ડમાન
(Hyndman), ડિગ્બી (W. Digby) આદિ પાક્ષિક
અસ્મિતાવાળા લેખકોએ વાવેલાં બીજમાંથી બંગાળી લેખકોએ
જેરેલું, “ આટલું તો જાણ્યું, ” “ આટલું વિશેષ તો જાણ્યું, ”
આદિ “ અસહકારી ” પ્રકાશનો અને પ્રચારણાઓ (propa-
ganda પ્રોપગેન્ડા) દ્વારા ઘણું ફેલાયું છે, અને બીચારા અજ્ઞ
લોક સાચા ઇતિહાસ લેખે માની લે છે; તો એ વિષય ઇતિહાસ
અને વિજ્ઞાનને ઇજા એવી શાન્ત અપક્ષતાથી આપો છણીને
ચથાવત્ નિરૂપવાનો સમય લરાઇ ચૂક્યો છે.

એ પક્ષોમાં જોડાયેલાં માણસો કુદરતી રીતે ભાગ લે છે, અને પોતે જ કર્તાહતી અને અથવા રહે એવી મહત્વાકાંક્ષા કુદરતી રીતે જ ધરાવે છે. આવા પ્રાન્તિક નાયકોમાં પ્રાન્તિક અસ્મિતા વાળા કે પ્રાન્તિક અસ્મિતાને સમજનારા પણ હજી પૂરતી સંખ્યામાં દેખાતા નથી. પાક્ષિક અસ્મિતા (party factiousness) અને કોમી અસ્મિતા (communalism કમ્યુનાલિઝમ) એ વધારે પાશવ બક્ષોની ધક્કામુક્કીમાં પ્રાન્તિક અસ્મિતા બીચારીનું શું થવા બેઠું છે તે હાલ તો સમજાય એમ પણ નથી.

૭ : સંસારસુધારો.

સંસારસુધારાના ગહન વિષયમાં અંબાલાલભાઈની અને મહારી દષ્ટિ વચ્ચે જોડા મૂલગત ભેદ હતા. એઓ જેને સુધારો માનતા તે વિચારસમૂહમાંથી કેટલાક મહત્વના ભાગને હું કેવલ ઉચ્છેદક અને માટે ત્યાજ્ય માનતો થયો હતો.

આપણા દેશમાં શાંતિ તે એક નીતિ-અનીતિમય પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણ હતું, જેમાં બાલક જન્મતું અને ઊછરતું. કુલના અને કુટુંબીઓના સંસ્કાર જેમ બાલકના કુમળા મગજમાં વજ્રલેપ પડે, તેમ નાતના પણ પડતા. પછી જ્યારે બાલક મોટો થઈ પાશ્વત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સંસ્કારો દ્વિલના ખરા ઉમળકાથી ઝીલવા અને સ્વીકારવા માંડતો, ત્યારે આ નવા અને પેલા જોડા સંસ્કારો વચ્ચે આન્તર ધમાચકડી જામતી. આપણા દેશની

સંસારસુધારાપ્રવૃત્તિના ખેંલા ઝમાનાનાં મૂલ આ પ્રકારનાં હતાં. પરંતુ ઝમાનેઝમાને અને દાયકેદાયકે તેમાં આર્થિક અને વર્તમાન બલોના પ્રવાહથી ફેર પડતો આવે છે. મહીપતરામ, અંબાલાલભાઈ, લાલશંકર, વિદુલદાસ, રા. બ. હરગોવિંદદાસ આદિનું બચપણ એમની વંશપરંપરાની પોળમાં એમની નાતના ઘટ વાતાવરણના શ્વાસોચ્છવાસમાં જ ગયેલું. પણ એ ઝમાનાના પુત્રોનું, મહારા ઝમાનાના માણસોનું, બચપણ એ નીતિઅનીતિમય ઘટ વાતાવરણથી મહાર પરદેશમાં અનેક નાતોના કુટુંબોના પાડોશમાં ગયું. વળી અંબાલાલભાઈની હારના પુરુષોએ જીવાનીથી પરદેશ વાસ સ્વીકાર્યો એ જ આર્થિક બલને લીધે એમની માતાઓ અને એમની પત્નીઓનાં માનસમાં ધણો ફેર પડી ગયો. એ ઝમાનાની માતાઓ અને દાદીઓમાં, સમગ્રે બોલતાં, સંસાર અને ધર્મના કર્તવ્યોની બાબતમાં કશો ફેર ન હતો, પરંતુ મહારી હારના પુરુષોની દાદીઓ જ્યારે આચારવિચારમાં શુદ્ધપ્રાચીન-૩૬-અરત કર્મઠ અને એકરંગી હતી, ત્યારે અમારી માતાઓ નવીન સ્વતંત્રતા અને નવીન આચારવિચારની વત્તીઓછી ઊંટ વાળી હતી; હિપર રમૂજની ખાતર નોંધાઈ ગયું છે તેમ એમનાં બાલકોની “મમ્મા”ઓ હતી. ઝમાનાનાં બલોનાં આ પરિણામ દાયકેદાયકે વધતાં આવ્યાં છે, અને હવે તો એ શાંતિરૂપ નીતિઅનીતિમય ઘટ વાતાવરણ તેના સૈકાઓના નિવાસસ્થાનોમાં પણ છેક પાતળું પડી જઈ

ભીડી અને ફટકી ગયા જેવું થયું છે. આજનું ખાડિયું તે ૧૮૫૦નું ખાડિયું નથી, આજનું ગોપીપરું નંદસંકરના બચપણનું ગોપીપરું નથી, આજનું વડોદરા મહારાજા સમાજ ગાદીએ આવ્યા તે પહેલાનું વડોદરા નથી. ગામડાઓની સ્થિતિમાં ૪ ફેર પડ્યો છે અને વધતો આવે છે. ક્ષત્રિય અને નાગર, શ્રીમાળી અને પોરવાડ, ઉદિચ્ય અને અનાવિલ, પટેલ અને કણબી, જેન અને વૈષ્ણવ, કાઠિયાવાડી ઇડરિયા અને દક્ષિણી, કચ્છી ધોધારી અને ઓસવાળ, સૌ એકબીજા સાથે એક પોળમાં રહેતા અને પરસ્પર છૂટથી હળતામળતા થઈ ગયા છિયે. આપણા આદિ સુધારકોના મગજમાં યાતિ એટલે એક અનીતિપ્રધાન અને આખા સમાજને દમતું ઉગ્ર ભૂત હતું. પરંતુ આપણે હવે એ ભૂતને શોધવા અને પકડવા જઈએ છ, તો તે આપણને એ “ સુધારકો ”નાં મગજ અને લખાણોની ખંડાર જડતું પણ નથી ! સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ મહેતા જેવાની સામે નાગર બ્રાહ્મણો પોતાનું સડેલું અબ્રાહ્મણ્ય હજી એ ઊરાડે છે, + ત્યારે જ આપણને પુરાવો મળે છે કે યાતિવિષ અને

+ અમારી નાતમાંથી વિદાયત જવાની ખેલ કરી ચાર જુવાનોએ સાથે, જેમાંથી ત્રણ અંબાલાલભાઈના સગામાંના હતા. નાતે એ ચારેને હારતોરા આપી સામૈયું કરીને વાજતેગાજતે વદાય કરેલા. ઈ. સ. ૧૯૧૮માં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોએ વિદાયત જઈ આવેલાને પાછા સ્વીકારી લીધા, ત્યારે મં ધાર્યું, ચાલો ! ગુજરાતમાં વિદાયતગમનના સત્તાલેખો અન્ત આવ્યો ખરો. પરંતુ ઈ. સ.

ડોન્ટ-ટચિઝમ* અબન્ધુત્વ હજી ગુજરાતમાંથી તો છેક નાખૂદ થયું નથી. તથાપિ જ્ઞાતિબન્ધારણુ તો અનીતિપ્રધાન અને જુદ્ધમગાર જ હોઈ શકે, જોજો રખેને આપણે હાથે એવી ભૂલ થઈ જાય, કે તેથી એ ઘરડું અપંગ બનેલું તો ય જોરાવર ભૂત પાડું ભરજુવાન થઈને આપણા ઉપર સવાર થઈ ખેસે !—એ જાતનાં મન્તવ્ય અને એ પ્રકારના ભય અને એ રૂપની સુધારાનીતિ આપણા ઝમાનાના જુવાન હિંગતા માણસોમાં પણ જોવામાં આવે છે, તે વારસે મળેલા વિચારસમુદાયને ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિ સાથે જાતે સ્વતંત્રપણે સરખાવવાની અને છણવાની અશક્તિનાં પરિણામ છે. વળી વિકારી લોકની સંખ્યા કોઈ પણ સમાજમાં મોટી હોય જ, એટલે એવા માણસો ઉપલા અગ્ર ઉદ્ધારોની આસપાસ કાલાહલ મચાવી, નિરંકુશતાને જ સાચી સ્વતંત્રતા અને શુદ્ધિ લેખે પ્રસારવાને પોતાથી બનતું બધું યે કર્યું જ કરે, એ કુદરતી છે.

૧૯૨૭માં નાગર બ્રાહ્મણોએ ભાવનગરમાં પાછું પોત પ્રકાશ્યું છે: અગર જો કે આ છેલ્લો અને મરણઘટિકાનો ભડકો જ જણાય છે.

* “ Don't touchism ” ! હિન્દુ ધર્મને અને હિન્દુ આચારમાંની બન્ધુતાવિરોધી ખાસિયતોને સ્વામિ ભિવેકાનન્દ આ ગાળ આપતા. “ હિન્દુપણું એટલે ? ’ અડશે મા ! અમને અલડાવશે મા ! ’—એ વૃત્તિ તે હિન્દુપણું; ” એવો એ ગાળનો ભાવાર્થ છે: વૈષ્ણવો અને સનાતનીઓએ ખાસ મનનીય છે.

આ જ વિષયને બીજી પાસથી જોઈએ. મૂલ મોટા ધર્મમાં અનેક પન્થ પડે ત્યારે પન્થોમાં જ્યાંસુધી સત્ત્વ હોય ત્યાંસુધી પન્થાનુયાયીને પોતપોતાના પન્થના આચાર-વિચારસ્તંત્રમાંથી માંણુસાધને માટે જોઈતું પોષણ પૂરતું મળી રહે છે. પરન્તુ જ્યારે પન્થોમાંથી સત્ત્વ ઊઠી જાય છે, અથવા તો જૂઠાજૂઠા પન્થાનુયાયીઓની સેળભેળ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમનાં સન્તાનોને સદાચાર-વિચારમાં ઊછેરવાને માટે જે નીતિપ્રધાન વાતાવરણ જોઈએ, તે મૂલ મોટા ધર્મના આચારવિચારતંત્રમાંથી લેવામાં આવે તો જ મળી શકે છે. આમ કરતાંકરતાં એ પ્રવૃત્તિમાંથી પાછા આપોઆપ નવા પન્થ પુટે તેની વાત જૂદી છે. હિન્દના પંજાબ, સિન્ધ, ગુજરાત, મુંબાઈ, આદિ જે વિભાગોની વર્તમાન સમયના આર્થિક આદિ બલોના એકસરખા અને વધતા જતા મારાને લીધે ખીચડિયા સ્થિતિ થઈ છે, કે થવા લાગી છે, તે વિભાગોમાં નવાં નીતિપ્રધાન શાંતિબન્ધારણ જેવાં વાતાવરણ ઊપજાવવાની ખરેખરી જરૂર છે. અને એ જ અત્યારે એ વિભાગોને માટે સંસારસુધારાનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. આર્યસમાજ અને બ્રહ્મસમાજ નવાં શાંતિઓની પેઠે આ વિભાગોમાં ફેલાય છે, એ હકીકત પણ આ મતને ટેકા આપે છે.+

+ સમુદાયસ્મિતા કે સમૂહસ્મિતા (group conscio-
usness ગ્રૂપ કોન્શિયસનેસ)ની ઊછરતી બક્તિના નીતિબન્ધારણ

અંખાલાલભાઈનું આ દષ્ટિબિન્દુ હતું નહીં. પૂર્વ વયમાં એમની બોલી અને કંઈ અંશે આચરણ પણ ઉચ્છેદક હશે ખરાં. નાતમાં ઘેરઘેર ત્રાંચુંપિત્તળ ધણું ય છે, હું ‘બેંચણ’ (દહાણું) કરીને એમાં વ્યર્થ વધારો શાને કરું ?—એ જાતનાં એમનાં એકબે વધુ પડતાં વચન નાતમાં ધણાં વર્ષ સુધી કહેવાતાં—ટોકાતાં—રહ્યાં હતાં. નાતમાં એમને ઔપચારિક (out of courtesy) વડપણ* પણ બહુ મોડું પ્રાપ્ત થયું હતું; લોકપ્રિયતા તો કદાપિ મળી ન હતી. હેત્રિ કોટન કે ગોવર્દનરાન જેવા જ્ઞાતિની ભાવનાનાં અન્તર્ગત નીતિબીજ અને વ્યવહાર લોકરક્ષાનાં તત્ત્વ ખતાવી આપતા, તે પણ એમને ફરીફરીને વિચારવાં પડતાં હતાં. ટૂંકામાં, જ્ઞાતિબન્ધુઓ તર્ફ બન્ધુભાવે, નિકટના સમ્બન્ધીઓ તરીકે,

હવે કેવી અસર થાય છે એ વિષયને માનસશાસ્ત્રીઓ સમુદાય-માનસ (group psychology ગ્રૂપ સાઇકોલોજી)નું નવું નામ આપીને છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં જ તપાસવા લાગ્યા છે. માનસ-શાસ્ત્રનો એ પેટાવિભાગ નાતો જેવાં સાંસારિક બન્ધુભાવે સંકળાયેલાં વ્યક્તિ-જૂથો હોય તેને કુદરતી તેમ જ નનસમાજને લાભકારક પણ ગણે છે. બેરાક, આ યુરોપી સંશોધકોના મગજમાંનો “સમુદાય” આપણી ગુજરાતી “નાત”નાં કેટલાંક અતિદૃઢ લક્ષણો વિનાનો જ છે.

* બીજું કોઈ રીતનું વડપણ અમારી સ્વતંત્ર-મિલ્લત નાતમાં છે નહીં.

મિત્ર ભેષે, જોવાનું વલણ એમનામાં હતું જ નહીં. વ્યક્તિવાદ (ઇન્ડિવિડ્યુઅલિઝમ) સર્વે વ્યક્તિઓને સમાન મળુવા બોધે છે તેનું પરિણામ એ જ આવે. એટલે (દાખલા તરીકે) કોઈ જાતે ધસાઈને કર્જ કરીને પણ યોગ્ય પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન કરે, તે એની કુલીનતા એમના દિલમાં કુલીનતારૂપે વસતી નહીં. ઘણા અંગ્રેજી ભણેલાની, ઘણા ‘ સુધારકો ’ની હજી એ આ જ સ્થિતિ છે. મિત્રભોજનના, રનેહસંભેલોના, ‘ પાર્ટી (party)’ના યોગ્ય પ્રસંગ સ્વીકારે છે, તો છેક સંકુચિત અંત મિત્રમંડળથી કંઈક મોટું મિત્રમંડળ જે જ્ઞાતિ (પોતાના નિવાસસ્થાનમાં વસતો જ્ઞાતિવિભાગ), તેના સહભોજનના યોગ્ય પ્રસંગ શાને ન હોય ?—દલીલની ખાતર પણ કેમ ન સ્વીકારી શકે ?—એવા સવાલ જ એમને બકવાદ જેવા લાગતા.

શહેર સુધરાઈને ખચર આપી દઇએ અને મૃત દેહને સંસ્કાર એ જાહેરખાતું પોતાની મેળે લોકરક્ષાના પોતાના કર્તવ્યનાં એક અંગ તરીકે કરી લે, સગાંબહાલાં નાતીલાને એમાં લેશ તસ્દી ન પડે; એ પ્રમાણે આપણે ત્યાં નથી. અગ્નિસંસ્કાર આદિ આવશ્યક કર્તવ્યને માટે આપણા રિવાજ પ્રમાણે માત્ર સગાંસમ્યન્ધીઓ કરતાં વધારે સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી અને સહકાર જોઈએ જ. નાતીલામાં ભાઈમન્ધીની વૃત્તિ કુદરતી ઉમળકા જેવી હોય તો જ તેઓ આવે પ્રસંગે પૂરતી સંખ્યામાં દોડી આવે, અને તો જ તેમનાં હાજરી

સહકાર આદિ મોતના કારી ધાથી ધાયલ વ્યક્તિઓને કંઈયે સાંત્વના દષ્ટ શકે. ‘ સુધારકો ’એ જ્ઞાતિને વખોડીવખોડીને તેને ફેલી ખાધી; તેનો તેજોલંગ કરીકરીને આ ભાષ્યબંધીની વૃત્તિ સૂકવી જ નાંખી. એ કુદરતી ઊભળકાનો ઉચ્છેદ જ કર્યો. આ ઉચ્છેદકૃત્યથી કંઈયે લાભ થયો હશે ખરો ? જાણવામાં હોય તો બતાવો. વરવહુના સમ્યન્ધમાં જોડાવા ઇચ્છતાં પુરુષ અને સ્ત્રી બે મિત્ર સાથે નોંધણી કારકુન પાસે જઈને ઊભાં રહે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનો નિશ્ચય જણાવે, કારકુન એ માટેનું પ્રમાણપત્ર સહી સિક્કા સાથે કાયદે દરાવેલો કર ગણી લઈને આપે, અને લગ્ન સમ્પૂર્ણ, નોંધણીની તારીખ પછી જન્મતી પ્રજા ઔરસઃ એ પ્રમાણે પણ આપણે ત્યાં નથી. રાજસત્તા કે કાયદા વડે સમાજમાં આવા રિવાજો ચલાવી શકાતા નથી. રાજસત્તા અને કાયદો વ્યક્તિઓને ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવાની છૂટ માત્ર આપી શકે. અને છૂટ થયા પછી પણ એવા ચાલને ફેલાતાં અને સામાન્ય થતાં ઝમાના વહી જાય; દરમિયાન હાલ ચાલે છે તે રિવાજો, ધસાતાધસાતા પણ, ચાલ્યા જ કરે. લગ્નને લગતા આપણા એ રિવાજો એવા છે કે તેમાં પણ માત્ર કુટુંબીઓ કરતાં વધારે સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી અને સહકાર અવશ્ય જોઈએ. દરેક સ્થલે દરેક નાતના કુંડાળામાંની વ્યક્તિઓ પોતાનામાંના દરેકને ત્યાં આવો પ્રસંગ આવતાં હાજરી અને સહકાર આપે છે. ‘ જ્ઞાતિધર્મ ’નો એક મુખ્ય

• ભાગ* આ છે. એટલે આ કુટુંબના અતિસંકુચિત બન્ધુ વર્ગ કરતાં મોટા બન્ધુવર્ગમાં ભોજનવ્યવહાર આદિના રિવાજો પણ આવશ્યક છે. ' સુધારા 'ના ખંડનાત્મક વિચારો આજ સુધીમાં કરી શક્યા છે એટલું જ કે "ભણેલી" વા "સુધરેલી" નાતોમાં આવા પ્રસંગે ઉત્સવને અનુકૂલ આનન્દની વૃત્તિઓ ઘટી ગઈ છે, સહકાર અને હાજરી ઘટી ગયાં છે, અને લગભગ બધા જ હજી નાતો જમાડે છે ખરા, પણ તેના ખર્ચ વધી ગયા છે, અને સન્તોષ આનન્દ આદિ પહેલાં કરતાં સોમા ભાગનાં ય કોઈ મેળવી શકતું નથી. કરિયે છિયે જ, તો ચાલોને તે અનુકૂલ ભૂમિએ કરિયે, તેના લ્હાવ લઈયે, તે જાતે માણિયે સૌને મણાવિયે, બન્ધુઓની એટલી સેવા કરી લઈયે, અને સૌની સાથે રહીને એ રિવાજોમાં દેશકાલ પ્રમાણેના ફેરફાર આપ્યા ટોળાને બંડખોર ના લાગિયે કે કડવા ના થઈ પડિયે, તેમ દાખલ કરિયે: આ રૂપની ગો. મા. ત્રિ. અને રા. રા. રવિશંકર ગણેશજી અંબારિયા જેવા જ્ઞાતિસુધારકોની વિચારઝોક, અંબાલાલભાઈ પોતાની જ્ઞાતિપરિષદના પ્રમુખ એકથી વધારે વાર થયેલા તો એ એમની દૃષ્ટિમર્યાદામાં નહીં, કે એમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ પણ નહીં. +

* ખીજો મુખ્ય ભાગ અગ્નિસંસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા નિમિત્તે હાજરી અને સહકારનો: જુવો મ્હારું " જ્ઞાતિભાષ્યોના ધર્મો " વિશે વ્યાખ્યાન.

+ આપણા કાલિલ " સુધારક " ન. લો. દી. નોંધે છે.

ઉત્તરક્રિયા, લક્ષક્રિયા, અને ઉપનયનક્રિયા સાથે આપણા તમાશાશોખી ખાનપાનશોખી ગુજરાતીઓમાં જે સાંસારિક રૂઢિઓ વળગેલી જોતા આવ્યા છિયે, જેનાં હાર્દ ઉપર કંઈક નિરૂપાયાં છે, તે તમામને ત્હમે બલે તરછોડો; સામાજિક રૂઢિ માત્રને-ગાન્ધર્વ લક્ષ ઇષ્ટ નથી એવા અનુભવ માત્રને પણ-અન્ધનો ગણીને ત્હમે ત્હમારા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને બલે ને નિરંકુશ વિહારવો. પરંતુ-દલીલને એક મજલ આગળ લઇને પૂછવું પ્રાપ્ત થાય છે કે-એ ક્રિયાઓ જાતે તો ધાર્મિક છે; અને એ ધાર્મિક ક્રિયાઓને પણ જતી કરે, તે હિન્દુ જ શેના? કમને નહૂટકે અને આ અધન્ય સમાજના ગુલામ અવતર્યા તે કરવી પડે માટે કરિયે છ, એવી વેઠ જ કરે, તે સાચા હિન્દુ શેના? પ્રાર્થનાસમાજ-મંદિરે મૂર્તિઓનો નિષેધ કરે, અને આ ક્રિયાઓ પ્રસંગ આવતાં પોતપોતાની નાતરૂઢિ પ્રમાણે કરે, એવા દહીંદૂધિયા સાચા પ્રાર્થનાસમાજ

(“સ્મરણમુકર”) જો. મા. ત્રિ. એ સામાજિક વિષય ઉપર લાપણું કર્યું, જા. પ્રમુખ; કેટલાક દિવસ પછી મેં લાપણું કર્યું, ત્યારે પણ જા. પ્રમુખ હતા, અને પ્રમુખ લેખે જોલેલા તેમાં એમની ઝાંઝા વિચારો તર્ક વધારે હતી...જેરાક...ન.લો.દી. અને જા.ખાલાલલાઇનું સમાજવિષયક દર્શન લગભગ એક હતું, જો. મા. ત્રિ. નું બનેથી ભિન્ન હતું. કયું વધારે વાસ્તવિક અને હિતકરકામિ જ સવાલ છે: કયું મનોદશા, કયું વિચારપદ્ધતિ, કયું કસોટીના વિષયને બન્ધણેસતી એ જ સવાલ છે.

પણ શી રીતે લેખાય ? * અને જો એ આપણી પરમ્પરાગત ધર્મક્રિયાઓમાં હાલ સૈકાઓથી મૂર્તિપૂજા ઓતપ્રોત છે, તે નડતર હોય, મૂર્તિપૂજા અંદર નહીં જ એવી ધર્મક્રિયાઓ વાંછતા હો, તો બ્રહ્મસમાજના એક-બે રૂપની, આર્યસમાજની, વેદમંત્રો વાળી કોઈ ત્રીજી, -અગર તો ન વેદ, ન સંસ્કૃત, ન મૂર્તિ, ન બ્રાહ્મણ, એવી તહમને જે સત્યમેવ વિશુદ્ધ લાગે એવી કોઈ તુરીય અર્વાચીન સુધરેલી પણ હિન્દુ ધર્મક્રિયાઓ, કેમ નથી જાતે કરાવતા, કેમ નથી સમાજમાં ફેલાવવાને મથતા ? કેવલ ધર્મવિમુખ જીવન, ધર્મ તર્ફ પીઠ જ રાખનાર જીવન, સંસ્કારી માનવ જીવન શેનું ? અથવા ધર્મ નામે ખરે ધર્મિંગ હોય, તો તે પ્રતીતિને પણ સ્પષ્ટ આચારમાં ઊતારે નહીં એવું જીવન સંસ્કારી માનવ જીવન શી રીતે ગણી શકાય !

આવાઆવા સવાલો ગુજરાતમાં ભણેલાઓમાંના વિચારશીલ લાગને અંબાલાલભાઈના ઝમાનામાં ઊઠ્યા જ નહોતા, હજી એ બહુ થોડાના હૃદયમન્યનમાં ઊઠે છે. આપણા

* એ કરતાં તો રણજીડભાઈ દેવિયા જેવાની સાચાદિલી રહેડે જ વળી, કે તેઓ આ બે વચ્ચે અનિવાર્ય વિરોધ છે તે સ્પષ્ટમાં આવતાં પ્રાર્યનાસમાજમાંથી ખસી ગયા. રણજીડભાઈ તર્ફ ભાવ છતાં “સુધારા” તર્ફ વધારે ભાવ, એટલે આ વિષય ન. લો. ડી. ને કેવા વિચિત્ર રૂપમાં દેખાય છે, તે માટે પણ જુવો ‘સ્મરણમુકર.’

ગુજરાતમાં ખેડાયેલી બુદ્ધિનાં માણસ પણ હજી મોટે ભાગે મધ્યકાલીન માનસના જ ગણવા પડે એવાં થાય છે. પ્રતી-
 તિઓ સાચે ફરી, તો આખું જીવન ફેરવીને તદ્દનુપ-
 રચવું જ, ગતાનુગતિકતા તો મહાપાતક, એવું કર્તવ્યના
 સંપૂર્ણ સ્વીકાર વાળું અર્વાચીન અર્થાત્ રેફર્મેશનોત્તર
 (post-Reformation) માનસ, હજી આપણા મોળા
 ગુજરાતમાં બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે.
 સરકારે તો સર્વ ધર્મનું એકસરખું અપક્ષ પાલન કરવાની
 રાજધિરાજની મહાનીતિ સ્વીકારી છે, અને તેને દૃઢતાથી
 વળગીને સરકારી કેળવણીને, પોતાના પાદરીઓ તર્ફથી
 ફરીફરીને થયેલાં સીધાં અને આડકતરાં દબાણોને મચક
 ન જ આપીને, તમામ અંગોમાં ઐહિક (secular-સેક્યુલર)
 રચી છે. પરંતુ એ શિક્ષણમાંની લાવનાઓ સંસ્કારી માનવ
 જીવનના આખા પ્રદેશને માટે પર્યાપ્ત નથી. અંગ્રેજોનાં
 જીવનમાં, તેમના કુટુંબોમાં, પ્રજા તરીકેના તેમના ઉત્સવ
 અને ગમીના પ્રસંગોમાં, તેમ ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમોની
 સ્વતંત્ર ખાનગી શાળા-પાઠશાળાઓમાં ધર્મવિમુખતા છે
 નહીં. આપણે હિન્દુઓ કેવલ ધર્મવિમુખ બનીશું તો આખું
 જીવન લંગડું પડી જશે, એ સત્ય, એ ઝમાનાના મોટા
 ભાગને સુઝેલું નહીં. સદાચારો ધર્મઃ અને સત્યાન્નાસ્તિ
 પરો ધર્મઃ અને શરીર માથું જાલુ ધર્મસાધનં એ
 મહાવાક્યો ખરાં; પણ મનુષ્યજીવનને માટે જે ધર્મ આવશ્યક

છે, તેમાં એ ઉપરાંત એક તર્ફથી આધ્યાત્મિક પ્રતીતિઓ અને શ્રદ્ધાઓ ઉત્પન્ન કરનાર ફિલસૂફી કે યાનમાર્ગ જોઈએ, અને બીજી તર્ફથી નિલ્લ તેમ નૈમિત્તિક ધાર્મિક ક્રિયાઓના કર્મમાર્ગ પણ અવશ્ય જોઈએ; જેમાં વળી ઘણાં સ્ત્રીપુરુષ સાથે મળીને કરે એવી ક્રિયાઓ પણ જોઈએ. આ જરૂરિયાત એ જમાનાના બરાબર ધ્યાનમાં જ નહીં; વિચાર રૂપે તો ખરી, તથાપિ નિયમિત અને વારંવાર આચાર ઉત્પન્ન કરે એવી ગ્રેરકબલ વાળી પ્રતીતિ રૂપે નહીં.

પ્રધાનપણે સામાજિક સવાલો ભણી જ પાછા વળી આવિયે. લગ્નોત્તર સ્નેહના (સૈકાઓ દરમિયાન પેઢી દર પેઢી એકસરખા ઊતરી આવેલા) સુખી અનુભવને સ્નેહોત્તર લગ્નની અવનવી રોમેન્ટિક (romantic) રોમાંચકારક લાલસાને પડછે અવગણનારા એ જમાનામાં, ધર્મવિમુખતા જામતાં અને જૂની કુલીનનાનો હાસ થતાં, વિક્રયલગ્નની બદી બીડમાં ધાસ ઊગી નીકળે તેમ ઊગી અને ફેલાઈ ગઈ, તેનો અટકાવ કરવામાં એ ‘ સુધારક ’ જમાનો-જ્ઞાતિબલ રખેને વધે, એ ભયની વ્યાકુલતામાં; સૌ પોતપોતાના કુટુંબના માલેક, એ સ્વતંત્રતા છેદાય જ કેમ, એવી ધર્મભીરુતામાં; કેણુ અટકાવે ? કેમ અટકાવાય ? એવી એવી મૂઢતામાં;—નપુંસક નીવડયો; સૌ નિંદે, પણ સૌ માત્ર જોઈ રહે, અને બદી વધતી જ જાય, એવી અધોગતિના ઢાળ ઉપર ગબડવા લાગ્યો. મહારે અને અંબાલાલભાઈને

ખરી ટપાટપિ એક જ વાર થઇ હતી, અને તે આ વિષયમાં, એઓ કહે, Demand and Supply (ડિમાન્ડ એન્ડ સપ્લાઈ) માંગ અને ઉત્પન્ન, જરૂર અને ખપતનો કાયદો: સૌ પાતપોતાની પુત્રીને માટે ખી. એ. થયેલા વર માગે છે; તેટલા નાતમાં નથી; એટલે પડાપડિ થાય ને છે તેના ભાવ રહેડે જ વળી કહે-ખી. એ. એક કુળ છે: ભાડેલા, ઉદીચ, ભાટિયા, ત્રણ, બંગાળી કાયરથો, વગેરેમાં કુલીનના દામ લેવાય છે, તેમ આપણામાં ખી. એ. ના. મહારાથી ન રહેવાયું, ત્રણ પુત્ર ખી. એ. થયા હોય, અને ત્રણેનો વિક્રય કરે તો, ત્રેવડો કુલીન? ના, ના, સાહેબ, એ તો ત્રેવડો અધમ! પોતા કુલીનની ખીજ બાળુ આગળ કરી: છોકરી માટે આપણા પડયા અને છોકરા માટે જતા કરવાનું અને જ કેમ? મેં કહ્યું, જમા અત્તે ઉધાર, છત અને માગ, છોકરીના ત્યાં અગર ભરવા પડશે તો છોકરાના પણ મળે તે હું જોઈ એમી શૌકિક બજાર દ્રષ્ટિએ જે સદાચાર અશક્ય છે તે સદાચાર પાળે, તેજ ખરી સદાચારની વાત કુલીનતા, તેજ ધર્મિષ્ઠતા: ખીજે પાખંડ. પરણ્યા પછી વર ભોગનેગે આંધળો અપંગ થઇ હીણકમાઉ નીવડે છે, તથાપિ આપણા દેશમાં, નીચ નાતરિયા નાતોમાં પણ, વડુ તેને વળગી રહે છે, પોતે ગદ્દાબ્દેતરુ કરીને ય તેને પોષે છે, અને તેનાં જ સન્તાનની જનેતા બને છે. લગ્ન-આપણી હિન્દુ મુસ્લિમ નાતોમાં આપણા

પૂર્વજોએ આપણને જે વારસામાં આપી છે તે લક્ષ્મી સંસ્થા પવિત્ર છે; એથી વધારે પવિત્ર પાર્થિવ સત્ત્વ આખી દુનિયા ખુંદી વળશે. તો ય નહીં જડે; * આવી પવિત્ર ભાવનાપ્રધાન સંસ્થાને દુનિયાદારીનાં નફા તોટાનાં અને છત જરૂરનાં ત્રાજવાં અડકાડતાં જ આખો સંસાર પતિત થાય છે. આપ નાતમાં મોટા છો; આપના શબ્દનું આપના વલણનું પણ નાતના સમગ્ર માણસોમાં વજન પડે છે. આપ જેવા અગ્રણીને માથે જવાબદારી પણ પડે છે. આપ એ બદીને રોકવા નહીં મથો તો એ પાપના આપ પણ ભાગીદાર બનશો. આપ જ બદીને આ બ્રજતાને કુદરતી ગણાવશો, તો બદી વધી જશે, અને પરિણામ ભયંકર આવશે. એઓ કહે, પરિણામ સારાં જ આવશે; નાતમાં બી. એ. વધશે, વિદ્યા આદિ વધશે, નાતનો ઉદય ઉલ્લટો ઝડપથી થશે. મેં કહ્યું—અધર્મે, દ્રવ્યલોભે, લક્ષ્મી ભાવનાને ઘોળીપીળી ધૂળમાં રગદોળતાં કોઈનો ઉદય થયો નથી, થનાર નથી. આ એક-માંથી અનેક બદીઓ અને કુકર્મો ફૂટશે. એકબે દાયકામાં જ ગાન્ધર્વ લગ્નો, કાનીન સન્તાનો, કુલટાઓ, અને છત્રોક ધંધો કરનારી વેશ્યાઓની ફલ-પરમ્પરા નાતને જેવાનો વારો.

* “દેહલગ્નની વિધવા-સ્નેહલગ્નની વિધવા” વગેરે માત્ર શબ્દ-ખડખડાટ છે, એની પાછળ ચોક્કસ અર્થને સાટે છે ભોપાળું: એ દૃષ્ટાન્ત આપણા સુધારક કહેવાતા વક્તાઓ અને લેખકોનાં ઘણાંખરાં વાગ્બલને માટે સ્પષ્ટ છે.

આવશે. અને જો આ બધી પાંચ છ દાયકા ચાલશે, તો તો આપણે ઉચ્છેદ જ થવાનો. એઓ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા, પારસીઓ સલામત છે અને વધતા જાય છે; આપણે પણ સલામત રહીશું, ઉત્તરોત્તર વધતા અને વહતા જઈશું.*

વિચારશીલ વાંચનાર જોશે કે બંને પક્ષની દલીલોમાં પોલાણ છે. કોઈ ટોળાની ઉન્નતિ થાય કે પડતી, તે એક જ કારણનું પરિણામ જવલ્લે હોય છે. પરંતુ આ ગરમાગરમ વાતચિત બનતાં સુધી જેવી થઈ હતી તેવી આપેલી છે. માત્ર મેં ઉપર લખ્યા છે તે કરતાં ય વધારે કડક શબ્દો મહારાથી વપરાઈ ગયેલા હોવા જોઈએ અને કંઈક અધટિત અંગત ટીકા પણ થઈ ગયેલી હોવી જોઈએ, કેમ કે મહને થાદ છે કે અંબાલાલલાઈ સાથે જે અદબ હું હંમેશ પાળતો તે આ વખતે હું પાળી ન શક્યો, એ રૂપનો ખેદ મહને પછી થયો હતો.

* પાછળથી પારસીઓની વિવૃદ્ધિ અને વહતી થાય છે કે ખરી હકીકત શી છે એ વિશે પોતાને શંકા પડેલી. તેનું સમાધાન પોતે એકું કરી લીધેલું લાગે છે કે પારસીઓમાં તો પુરુષોને લગ્ન કરવા ઉપર અણગમો આવ્યો છે. કોઈ નાતમાં એ “રોગ પેઠો નથી,” ત્યાંસુધી તેને ગભરાવા કારણ નથી (જુઓ “સંસ્કૃત-સંસાર પ્રકરણ”). યુરોપથી નીઓ-મેલ્થ્યુસિઅન (neo-Malthusian) આત્યાર પ્રજા આપણે ત્યાં આવ્યો છે, અને “કેળવાયલા” વર્ગમાં વધતો જાય છે, એ હકીકત તો એમણે જોયેલી જ નહીં.

અને અહીં જ ઉમેરી લઉં છું જે આ નિબંધમાં અંબાલાલભાઈની જેને વાતચિતો મેં નોંધી છે, તેમાંથી કોઈની તત્કાલ નોંધ મેં લીધેલી હતી નહીં. એ દરેક વાતચિત થતાં તે મહારા મગજમાં કેટલોક વખત ઘોળાયા કરતી. વળી આવી વાતચિતો ઈ. સ. ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૨ સુધીના સત્તર વર્ષમાં થયા કરેલી, અને નવી વાત થાય એટલે આગલી વાતોને ય હું સંભારતો; એમનું કંઈ વાંચવામાં આવતાં પણ તે વિષય ઉપરના એમના બધા વિચાર હું એકબીજા સાથે મુકી જોતો. એમનો આખો વિચારમિનારો યથાવત્ જોવાનું મહને ઘણું કૌતુક હતું. એમની પાસેથી મહારા જેવાને અખૂટ શીખવાનું અને સમજવાનું છે, એ મહારી એમના પ્રતિ શિષ્યભુદ્ધિ બધો વખત જાગતી રહી હતી. એમના વિશે અહીં જે કંઈ લખું છું તે આ પ્રકારના શ્રવણ-મનનને આધારે, અને જીબ્બીની દરેક રેખા મેં જેવી જોઈ હતી તેવી જ દોરવાના સંકલ્પથી લખું છું. અને તથાપિ, માણસ, ખાસ કરીને મોટો માણસ, અનેક પહેલનો હીરો છે, એ સ્વીકારું છું: આ મહારા અંબાલાલભાઈ તે જ ખરા અંબાલાલ, કોઈ પણ એક દષ્ટાના અંબાલાલ તે એક જ ખરા અંબાલાલ, એ પ્રકારનો મમત આવા વિષયમાં અસ્થાને છે.

સાંસારિક નીતિના પ્રશ્નોમાં માનવ વિચાર કેવા ક્રમથી આગળ વધે છે તેનો બીજા દેશોનો ઇતિહાસ જોતાં,*

* ખાસ માર્ગદર્શક બે ઇતિહાસો છે: પ્રાચીન ગ્રીસમાં

આપણે ત્યાં પણ પ્રથમ ‘ઈશ્વર નિરાકાર છે,’ વા ‘છે નહીં,’ માટે ‘મૂર્તિપૂજા જૂઠી છે;’ ‘માણસ જાતમાં સર્વના હક્ક સરખા હોવા જોઈએ,’ માટે ‘નાત એક જીવમી બન્ધન છે,’ એ પ્રમાણે ‘સનાતન’ ભાસતાં ‘સત્યો’ વા “ ન્યાય ” વા ‘કુદરતી હક્ક’ ના પાયા ઉપર ઉચ્છેદક બંડવૃત્તિનો ઉદય જ પ્રથમ ક્રમે થાય, તેમાં નવાઈ જેવું નથી. આવા વિચારોમાંથી જ ધીમેધીમે બીજાં સ્થલો અને સમયોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ, ગુણદોષવિવેક શુદ્ધિ, અને લોકરક્ષાની ભાવનાના પ્રકાશે જ આવા વિષયોમાં માર્ગ કહાડવો થયે, એ પ્રતીતિ ઉખલેલાં, તેમ આપણે ત્યાં પણ થવાનો વખત પાકતો આવે છે. ઉપર અંબાલાલભાઈના સામાજિક વિચાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના નિર્દર્શન લેખે જે લખવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે જે, રાજકીય અને આર્થિક વિષયોમાં ‘હવાઈ સર્વો’* અને તેમનાં બલાબલ બહી ચક્રોરતાથી પારખનાર અંબાલાલ સંસારઘટનાના ગહનતર વિષયમાં પોતાના ઝમાનાના જ માણસ હતા, અને મોટે ભાગે ચાલતા વિચારપ્રવાહમાં જ તરતા હતા.

તથાપિ આ વિષયમાં પણ એમનામાં વિશેષતા ન હતી એમ નહીં. બંડખોર દુરાચાર, અન્ધ અતુકરણ, તામસી બેપરવાઈ, કે વસ્તુસ્થિતિનો તુચ્છકાર એમના જેવી શુદ્ધિ

સોફિસ્ટો (sophists) ના ઉદયાસ્તનો ઇતિહાસ; યુરોપમાં રેફર્મેશન (the Reformation) અને કાઉન્ટર-રેફર્મેશન (the Counter-Reformation) નો ઇતિહાસ.

* જુવો પાછળ પ્રકરણ ૪ થું, અને આગળ પ્રકરણ છેલ્લું.

અને પ્રકૃતિમાં શક્ય જ ન હતાં. વ્યવહાર પ્રગતિ માટે ગુજરાતમાં તો નાતો દ્વારા અને નાતોની પરિષદો વડે મત કેળવીને કામ લેવાવું જોઈએ, કેન્દ્રવિભાગનીતિ (decentralisation ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન) પ્રમાણે ડગલાં ભરવાં જોઈએ, એ ધોરણ એમણે ધીરેધીરે સ્વીકાર્યું હતું. હિન્દુઓમાં સ્ત્રીકેળવણી આર્યધર્મ અને આર્યસંસારનીતિને પોષે એવી જ પ્રધાનપણે હોવી જોઈએ, એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. પોતાના કુટુંબમાંથી જ અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામની સંસ્થાનો આરંભ થયો, ત્યારે તેને પોતાથી બન્યો તેટલો માર્ગદર્શનનો, આગળ પાડવાનો, અને બીજા લાલ નિરંતર આપ્યે ગયા હતા. આપણે મૂલ્ય ગામડાંવાસી વસ્તી હવે ગીચ શહેરોમાં રહેતા થયા, અને ચિન્તાપ્રધાન વ્યવસાયોમાં પડ્યા, તો એ જૂદી પરિસ્થિતિમાં તનદુરસ્તી ઊજમ અને શક્તિઓ કાયમ રહેવા માટે જે સંસ્થાઓ અને આદતો અવશ્ય જોઈએ, તેની હજી આપણને સમજ અને કૌમત ઓછી છે, આ બાબતોમાં સુધારો જેમ બને તેમ જલદી થવા અને પ્રસરવાની જરૂર છે; વખતોવખત હવાફેર માટે દરિયા ડુંગર કે ગામડાની ખુદી હવામાં સારા માણસે પણ જઈને તાજ થઈ આવવું જોઈએ, અને દુર્ઘટતાજનક માંદગી કે સુવાવડ પછી તો આવો હવાફેર ન કરવો તે પાપ સમાન છે; માટે સ્વાસ્થ્યાલયો (sanitaria સેનિટેરિયા) યોગ્ય સ્થલોમાં મોટી સંખ્યામાં અને પૂરતી સગવડ વાળાં રચાવાં જોઈએ, તેમ તેમનો સ્વાસ્થ્ય લાલ લેવાની આદતો પણ

અંધાવી જોધએ: એવાએવા વિષયોને માટે અંબાલાલલાધને બેહદ આગ્રહ હતો. સ્ત્રીઓ અને બાલકોનું વધતું જતું મરણપ્રમાણ અને તેના ઉપાયો, એ એમના ચિન્તન અને બોધનો એક માનીતો વિષય હતો. સાદાઈ કરકસર અને ઉદ્યોગીપણું ટકી રહે, સંપ પરગણુપણું અને બન્ધુતા વધે, તનદુરસ્તી વિદ્યા અને બુદ્ધિશક્તિ ખીલે, અને નીતિમય સત્યપરાયણ સ્વતંત્ર ચારિત્ર જ જીવનનું સાર્થક્ય છે, એમાં સાચી માનવતા છે, એવી પ્રતીતિની જમાવટ પ્રગ્નમાં સર્વત્ર બની આવે, એમાં પોતે સર્વ સુધારા અને ઉન્નતિનાં ખીજ જોતા.

રોહ, સુખી લગ્ન, પરસ્પરની માયામમતાથી જલાજલ ભરેલાં કુટુંબજીવન, એવા એવા વિષયોને સ્પર્શ કરતા મેં એમને કદાપિ સાંભળ્યા નથી. પણ તેનો ખુલાસો જૂદો છે. આપણે ઝમાનો વાસનાપ્રધાન (sentimental સેન્ટિમેન્ટલ) હોઈ, એવી બાબતોમાં આપણે લવ લવ કરિયે છિયે વધારે, ત્યારે એ ઝમાનો કૌટુંબિક જીવનને સ્પર્શતી લાગણીઓને વિશે મૌન પાળનારો હતો; એવી લાગણીઓમાંથી ઉત્પન્ન થવી જોઈતી કૃતિઓમાં એ આપણા પિતાઓને મુકાબલે આપણે ધણા ગિતરતા નીવડ્યા છિયે એ નિર્વિવાદ છે.

૮ એમના વિજયો એમની આકાંક્ષાઓને મુકાબલે.

દિવાન સાહેબ કેરશરપજી રુસ્તમજી દાદાચાનજી અંબાલાલલાઈ વિશેની (ઉપર એક વાર આવી ગયેલી) સ્મૃતિનોંધની છેલ્લી કલમમાં જણાવે છે,—

17...adverse luck prevented his abilities and experience being utilised in the general affairs of the country. He tried to get into the Legislative Council, but Bombay politicians frustrated his endeavours. They may have had good reasons for this line of conduct, of which one is unaware. But unless they were exceptionally strong, it was a mistake to have offered opposition. Mr. Gokuldās Kahāndās is even an older friend of mine and more intimate than Ambālāl, and my sympathies go with him; and yet I wish he had made room for Ambālāl. He had played his part well, and to his friends' satisfaction, and if he had only given Ambālāl a chance to play his, Indian public life would have been the richer for it..."×

અંબાલાલભાઈ ઈલાકાની ધારાસભામાં બેસવા લાગ્ય-

(તરજુમો)

× " ૧૭...દેશની જાહેર સેવામાં એમની શક્તિઓ અને એમના અનુભવનો ઉપયોગ કરી બતાવવાનો જોગ એમને આવવામાં નસીબની પ્રતિકૂળતા નહી. એમણે તો ધારાસભામાં બેસ-

શાળી થયા હોત તો એમની આર્થિક અને રાજદારી સેવાઓનું એક નવું પાનું—વઝનદાર અને તેજ વાણીમાં પ્રતિપાદિત ઉત્તમ સિદ્ધાન્તોનું, અમલદારોની વાસ્તવિક લક્ષ્યવેધી ટીકાનું, અને લોકહિત માટેની વ્યવહારુ પુખ્ત અને વ્યાપક સૂચનાઓનું કીંમતી પાનું, એમની કારકર્દગીમાં જિમેરાત. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૨૦ નો કાયદો થયો તે પહેલાંની આપણી ધારાસભાઓ માટેના પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરનારાં મતદાર મંડળો અત્યંત સંકુચિત હતાં. એવા મંડળમાંથી વધુ મત મેળવવાનું કાર્ય કોઈ પણ દેશકાળમાં અંબાલાલ ભાઈના જેવી જનવત્સ્યમાન વ્યક્તિને ભારે પડે છે. એમણે

વાના પ્રયત્ન (બહુ થે) કર્યા; પણ અંબાલાલ રાજકીય આગેવાનોએ એમને ફાવવા ન દીધા. આ પ્રમાણે વર્તવાને માટે તેમને પૂરતાં કારણો હશે કદાચ, જે મહારાજેવાની જાણ બહાર છે. પરંતુ એ કારણો અત્યંત સબળ ન હોય તો તો આ પ્રમાણે વિરોધ ખેડવામાં બૂલ જ થયેલી લાગે છે. મિ. ગોલગદાસ કંદાનદાસ પારેખ પણ મહારાજ મિત્ર છે, અંબાલાલથી વધારે જૂના, અને મહારાજ અંબાલાલ સાથેના સમ્બન્ધ કરતાં પણ મહારાજે એમની સાથેના સમ્બન્ધ વધારે નિકટનો છે. મહારાજ અંગત વલણ મિ. પારેખના તરફ હોય જ. અને તથાપિ મહારાજે લાગે છે કે મિ. પારેખે અંબાલાલને ધારાસભામાં દાખલ થવા દીધા હોત તો સારું થાત. એમણે તો પોતાનો દાવ સારી રીતે ખેંચી બતાવ્યો હતો, અને જે સેવાઓ કરી આપી તે એમના મિત્રોને સન્તોષકારક હતી; અને પછી એમણે અંબાલાલનો વારો પણ આવવા દીધો હોત, તો હિંદના જલ્દર જીવનને લાલ જ થાત એમ લાગે છે...”

ઉમેદવારીઓ કરી તે સમય-વર્ષની સંખ્યાએ જોતાં-જો કે ગઈ કાલનો જ છે, તોપણ આજના સમયથી બહુ જૂદો હતો. પ્રજાસ્મિતાની લાગણી બહુ જ નબળી હતી અને અમલદારવર્ગની મતદારો ઉપર બહુ વધારે છાપ પડતી. અંબાલાલભાઈનું ઉત્તર વિભાગના કમિસ્નર સાહેબ અને અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબ સાથે જે સ્વતંત્ર વર્તન રહેતું, અંબાલાલભાઈએ ભરૂચના કલેક્ટર સાહેબ સ-મુખ જે પ્રકારનું જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું,* તે સર્વ તે કાળમાં વધારે પડતું ગણાતું,-કેટલું વધારે પડતું, તે તે વખતે પાછળ ટીકા કરનાર અને ડોકું ધુણાવનાર આપણા લોકો જ અત્યારે ભૂલી ગયા છે. વળી મહત્તે અંગત માહિતી છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે ઉમેદવારીને લગતા બહોળી સાવધાનીથી કરવાનાં અને ખર્ચાળ કામકાજમાં અંબાલાલભાઈને અને માણસોને હાથે ન કરવા જેવી ભૂલો અનેકાનેક થઈ હતી. એ ભૂન કાલની ઉમેદવારીઓમાં રા. રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલ-વાડ અને સ્વ. ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખ ફાવેલા તેનો જશ હું તો એ મુખ્ય પુરુષોના કરતાં તેમના કુશલ કરવૈયા ઓને દઉં છું. હોય. આપણું ગુજરાતનું ગાંડું હજી ધણું વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે જ ગળાડવાનું. ખટપટી અને ખરાડિયા અને લોકોની આંખને ચેન કેન પ્રકારે આંજી શકનાર લખનછપનિયા લોક જ મોટે ભાગે આપણા પ્રતિનિધિ

* જુલો 'સંગ્રહ'-આર્થિક પ્રકરણ.

એટલે આગેવાનોની ખુરસીઓ સર કરવાના. સર ચિમનલાલ, સર ગોકુલદાસ, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ અને રા. સા. દાદુભાઈ દેસાઈ જેવા કોઈ કોઈ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે ગુજરાત તરફથી જ્યારે પણ આવી જાય, ત્યારે તે બનાવ એક અકસ્માત જેવો જ ગણવાનો છે. પોતાના ઉત્તમ પુરુષોને પસંદ કરવા, તેમને માટે અભિમાન ધરવું, તેમને ટેકો આપીઆપીને તેમનું નાયકપણું કૃતિમાં સ્વીકારવું, તેમની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી અને ખીલવવી, એ માટે પ્રજામાં જે સહકાર, સંયમ, અને સંઘર્ષણ અવશ્ય જોઈએ, તે ગુજરાતમાં આવવાને હજી વાર છે. કેટલાક પછાત પણ એકરસ પ્રાન્તોને જેમાં જરા મુશ્કેલી જણાતી નથી, તે આપણી અમરંગી પયરંગી પ્રજાને માટે ઘણું વિકટ છે. અંબાલાલભાઈ આવી બાબતોમાં મોટે ભાગે વ્યક્તિગત ચારિત્રની ખામીઓને જ કારણ રૂપે જોતા, મ્હારું નિદાન જૂઠું છે, જે અન્ય સ્થલે પ્રકટ કરેલું છે.

અંબાલાલભાઈની મિલો ભાંગી અને કંઈ ચે કારી ન ફાવતાં પોતે અમદાવાદ પાછા ફર્યા તે રાતનું વર્ણન કરતાં રા. રા. વૈકુંઠલાલે જ્યંતિવ્યાખ્યાનમાં એમનાં કેટલાંક વચન પ્રકટ કર્યા છે તેમાંનું એક વાક્ય આ છે:—“ છોકરાંને તાલેવર કરવા જતાં હું ભીખારી થઈ ગયો. ” આ શબ્દો પોતે તે ઘડીએ બોલેલા એ નિઃસંશય. તથાપિ એ શબ્દો ઉપર

* જુઓ “ ગાંડી ગુજરાત ” (નવજીવન અને સ્વતંત્ર માસિક, અક્ટોબર ૧૯૧૬ નો અંક.)

અઘટિત બાર દેવાતાં પેન્શન લીધા પછીની એમની વર્ષો લગણ ચાલેલી વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓના એમના અન્તર્ગત સ્થાયી પ્રવર્તક હેતુઓ (permanent inner motives) વિશે મોટા સમજકેર થઇ જવાનો, એ પણ નિઃસંશય. માણસ જે કિંચિત્ ખરેખર કરી શકે છે, તે એણે પોતે કરવા ધારેલું હોય છે, જે માટે તેનું મથન હોય છે, તેનો અંશ માત્ર હોય છે. અને જે અંશ સિદ્ધ કરી શકે છે તે માટેના એના પ્રેરક હેતુઓનું વાસ્તવિક જ્ઞાન, એણે સિદ્ધ કરેલા અંશ ઉપરાંત જે માટે એ મથેલો તે આખી વસ્તુ બરાબર નિહાળતાં જેવું થાય છે, તેવું કેટલીક વાર એના પોતાના શબ્દોથી પણ થતું નથી. વર્ષો સુધી ચાલેલા પ્રયાસમાં ધડીધડીએ ઉચ્ચારાતાં અને લખાતાં વચન ધડીધડીની ઊર્મિઓ વડે રંગાવાં કુદરતી છે. કેાઇ કેાઇમાં એવી ક્ષણિક ઊર્મિ જ પ્રધાન હોઇ તેમાં તેના ઊંડા સ્થાયી હેતુનું પ્રતિબિમ્બ આવતું જ નથી. કેાઇ કેાઇ વચન ગમે તેવા આવેશમાં બોલાયલખાય, પણ જે માણસ આગળ તે બોલાયલખાય છે, એ સામા માણસની મગદૂર પ્રમાણેનું જ તે આપોઆપ નીકળી જાય છે. જીવતા માણસ વિશે જૂદાજૂદા દૃષ્ટાન્ત્ર જૂદાજૂદા મત બાંધે છે, જીવનચરિતો વિશે સરખા પરિચયો અને અધિકારીઓમાં મોટા મતભેદ ઊઠે છે, તેનાં અનેક કારણોમાંનું એક આ છે.

અંબાલાલભાઈની પહેલી, મર્ચન્ટ (Merchant), મિલ જમી ન હતી તેમ જમવાને વાર હતી, તો ચે તેઓ

ખીજ અને પાયામાંથી નવી ઊભી કરવાની મિલ કહાડવાના વિચારમાં છે, એ ચોક્કસ જાણવામાં આવતાં એ ધંધામાં લાંબા અનુભવવાળા એમના હિતેચ્છુ અને સ્પષ્ટવક્તા મિત્રોમાંથી સ્વ. લાલસંકર જેવા એકથી વધારેએ એમને ચેતવ્યા હતા. એ મિત્રો કહે, ત્હમે લીધી વાત છોડનાર નહીં અને વળી આશાવાદી પૂરેપૂરા, તેમ પુરુષાર્થને જ માનનારા. કિસમત, સંજોગ, આદિ ત્હમારે મન ખોટા વ્હેમ, જેને હીજડાઓ જ લેખવે. પણ આ ધંધામાં એવાં વાદળ ચહાલી આવે છે કે તે વખતે માણસનો બધો પુરુષાર્થ ભોંયે નખાય છે. ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં ભલભલાની આખર હતી ન હતી થાય છે, અને ઝેર ખાવાની પાળી આવે છે. કહે! તેટલા દાખલા આપિયે. એવા અણીના વખતમાં પોતાની સ્વાંગ મિલકતમાંથી જે કંઈ ભાગ સંગીન અને તુરત વટાવાય એવો હોય છે, તે જ જવાબ આપે છે. નાણુંભીડ ઉત્પન્ન થતી હોય ગમે તેવાં કારણે, પરંતુ જે કાંઈ એ વંદોળચક્કીમાં સપડાઈ જાય છે, તેને એનો એક જાતનો જ અનુભવ થાય છે: નાણુંભીડ એટલે તે ખીયારો તો એ જ દેખે છે જે મ્હારી આવી માતખર શાખ આ ક્ષણે તો ઊડી ગઈ-સદંતર ઊડી ગઈ! ત્હમારી બધી મિલકત સ્વાંગ અને સંગીન છે એ ખરું, પણ આવો કારમો સંજોગ આવી પડતાં તે એક ન્હાની મિલને જેમ તેમ ફરીને બચાવી શકે એટલી જ છે. પાયો ન ઝીંતી શકે એવા મોટા ઊઠાવવાળી ઇમારત અણિયે તો તે ધસી જ પડે. વગેરે.

આ પ્રમાણે ચેતવનારા હિતેન્દ્ર મિત્રો આગળ અંબાલાલભાઈ પોતાનું દિલ ખોલીને કહેતા:-હજી તો મ્હારો વિચાર એક વીમા કંપની ઊભી કરવાનો છે. એને માટે થોડીધણી તૈયારી પણ થઈ ગઈ છે. અને એક સ્વદેશી બેન્ક (bank) કહાડવાને માટે ત્રણ ચાર મોટા આસામીને એકઠા કરવાની તજવીજમાં છું. આ બંને થઈ શકતાં, મિલો વીમા કંપની અને બેન્ક મળીને એવું જૂથ થશે, કે ગમે તેવા મોટા આસામીની એકલવાઈ શાખ કરતાં તેનામાં વધારે ટકાઉપણું હશે. ઇત્યાદિ.

ખીજું, એમણે જે ત્રણ મિલ હાથ કરી તે દરેકનું તંત્ર પોતાના એક છોકરા ઉપર રાખ્યું, એ ખરું. પરંતુ પોતાના છોકરાંના કે સમ્બન્ધીઓના લાભ માટે જ એઓ મથતા હતા, એ ખયાલ વાસ્તવિક નથી. સગા-સમ્બન્ધી નહીં એવા પણ કાબેલ વિશ્વાસુ માણસ એમણે પસંદ કરી રાખેલા હતા, અને આ વીમા કંપની અને બેન્ક સ્થાપી શકત તો તેમાં એ પસંદ કરેલા માણસોના હાથમાં તંત્ર સોંપવાને પોતે તૈયાર જ હતા. ખીજી યોજનાઓ પણ એમના મગજમાં આવ્યા કરતી, પણ આ પ્રથમ યોજનાઓ સિદ્ધ થતાં તેમાંથી કુદરતી રીતે જ ખીજી યોજનાઓનાં દ્વાર આપોઆપ ઊઘડશે એવી એમને ખાનરી હોવાથી સખૂરી રાખતા હતા. ‘ સ્વદેશી ’ની જગૃતિ ચાલી રહી છે અને વેગે વધતી જાય છે તેટલામાં મ્હારી જે કંઈ આવડત છે, જે કંઈ શાખ છે, જે કંઈ આગેવાની છે, જે કંઈ

ચારિત્ર-સાધના છે, તે તમામ દેશના આર્થિક ઉદ્યમે માટે સમર્પુ, એ જ એમના બનતો સ્થાયી પ્રેરકહેતુ હતો. પોતાને લાભ, છોકરાંને લાભ, પોતાનાંને લાભ, એ સર્વ-ભાગીદારોને લાભની માફક-એમના મનથી માત્ર આનુષંગિક, ન્યાય, અને અનિવાર્ય ફલ હતાં. એ અંગત ફલોની લાલસા, કે મિલો પડી ભાંગતાં સાથે જ તે દટાઇ ગયાં તેનો ઉદ્વેગ, એમનાં આચરણોના પ્રધાન હેતુ તરીકે ગણાય જ નહીં. પોતે કુવે પડવા ગયા હતા તે કંઈ ઊર્મિના પ્રેરણા-“અરરર ! હું બીખારી થઇ ગયો !”-એ ઊર્મિના ? આ વિશે એ મત સમ્ભવતા જ નથી. અખાલાલભાઈની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ-સામાન્ય શેડીઆઓની જેમ-પ્રધાનપણે આપમતલખી હતી, સ્થૂલ દ્રવ્યલોભ સત્તાલોભ કે મોટાઇ લોભની પ્રવૃત્તિઓ હતી, એ માની શકાય એવું જ નથી. પછી ક્ષુદ્ર માણસ ગમે તેવી મહત્તામાં પણ ક્ષુદ્રતા જ જોઇ શકે, એ તેની નિસર્ગસિદ્ધ કૃપણતા સામે દલીલ કરવી ફાકટ છે.

અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન લોકોમાં પ્રસરે અને આર્થિક વિષયોના સમ્બન્ધમાં લોકમત કેળવાતો આવે, એ માટે અખાલાલભાઈ બહુ ઉત્સુક હતા. પોતાને એવું કામ કરવાને માટે પુરસદ નહોતી રહેતી તેનો એમને અસન્તોષ થતો, અને ગુજરાતમાં એ કાર્ય કોઇ જ કરતું ન હતું, તે એમના મનથી ગંભીર ઊણપ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૯માં પરિવહ-આખ્યાનમાલાની યોજના થતાં

મેં એઓને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર સરલ વ્યાખ્યાનો આપવા વિનંતિ કરી હતી. ત્યારે એઓ કહે, તું જ શામાટે નથી માથે લેતો? હું તે વખતે રાજકુમાર કોલેજમાં હતો. એ સંસ્થામાં અમ શિક્ષકોનો ફરજિયાત કાલક્રમ (ટાઇમ ટેબલ) કેવા પ્રકારનો હતો, તે મેં એમને જણાવ્યું અને કહ્યું: પ્રસદ નામે કોઇક સુંદર ચીજ દુનિયામાં છે એ અમે જાણીએ છિયે ખરા, પણ અમારે તો એ સ્વર્ગીય ચીજોના જેવી અલભ્ય છે. સારા શેઠના ગુલામોને કે સારા રાજાના ઘોડાઓને કે કેળવાયલા ગૃહસંસારમાં ગૃહિણીઓને પણ અમારા કરતાં વધારે પ્રસદ હોય છે. પોતે કહે, આપણા દેશમાં આવું આવું સ્થલે સ્થલે છે. જ્યાં શક્તિ છે ત્યાં વૃત્તિ નહીં; જ્યાં શક્તિવૃત્તિ બંને હોય ત્યાં બીજી અનુકૂલતા નહીં. દાખલા તરીકે અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં પણ એકે સારું પુસ્તકાલય નથી; વગેરે. પોતાની ટૂંકી પ્રસદ છતાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપર એકમે વખત એમણે નિયમિત વર્ગો ચલાવ્યા હતા. અને ‘જર્મનીના અર્થોદય’ જેવા વિષય ઉપર તત્કાલ બની આવ્યું તેવું ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું હતું, તે આ એમની અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર સંગીન જ્ઞાન અને પૂરતી માહિતી ફેલાવવાની કર્તવ્યશુદ્ધિનું પરિણામ હતું. *

* પૂર્વાવસ્થામાં મિલના અર્થશાસ્ત્રનો સાર એમણે ગુજરાત બનાઈયુલર સોસાયટીને લખી આપેલો હતો. ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પ્રથમખેલું પુસ્તક ધણું કરીને આ.

૬ : રાજકીય પ્રકરણ.

રાજકીય વિષયો ઉપરના અંબાલાલભાઈના વિચારોમાં ચાર સિદ્ધાન્તો મુખ્ય હતા. ખેલો:-સ્વતંત્રતા. પણ આ મહાવિચારનો હિતકર વ્યવહારશોધક ઉન્નતિસાધક આવિર્ભાવ નૈતિક જ હોઈ શકે, એનો આત્મા શુદ્ધ કર્તવ્યનિષ્ઠ આત્મમન્યનમાંથી ઉદ્ભવતું ચારિત્ર્યદટન છે, એ પ્રતીતિ એમના રોમે રોમમાં હતી.* વિશુદ્ધ નીતિની સર્વવ્યાપકતાનો

* રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક જેવા ગાંધી ભક્ત અંબાલાલને ગાંધીજીના પુરોગામી ગણે છે, તે આ મૌલિક અંશમાં તો વાસ્તવિક જ છે; પણ અંબાલાલ સામાજિક વિષયોમાં ધર્મવિમુખ સુધારકોના પ્રતિનિધિ હતા, વ્યવહારનું માછલું હતા, વિદ્યા અને શાસ્ત્રીયતાના ખંદા હતા, તનદુરસ્તી આદિ બાબોમાં પ્રયોગખોર હતા જ નહીં. રાજકીય વિષયોમાં અંગ્રેજપૂજક ઝમાનાના પ્રતિનિધિ હતા. વ્યુત્ક્રાન્તિ (revolution રેવોલ્યુશન) ચોષે એવા તમામ વિચાર આચાર સામે સામે મોંએ લડે જ એવા હતા, મોહનભાઈની વિનમ્રતા કે બન્ધુપ્રીતિ સમજી પણ ન શકે એવા એ હતા, -વગેરે અંશોમાં ગાંધીજી ખેલાના ઝમાનામાં ગાંધીજી સાથે સૌથી ઓછો મેળ એવા અગ્રણી અંબાલાલ જણાય છે...ભરૂચમાં એક જાહેર પ્રસંગે મોહનભાઈને મેં ભવભૂતિનો તે અમર શ્લોક-દૃષ્ટિણીસ્તુકૃત્-લાગુ પાડ્યો હતો, હજી પાયામાં દર્પ રાખેને ઠેકાણે શાન્ત ગોઠવીને: વીસે રસ: ક્ષિપ્યમેત્યુતશાન્ત ઈવઃ;-એવું વર્ણન નીચમાં નીચ ભાટાઈ પણ અંબાલાલને લાગુ પાડી શકે નહીં. ઉલટપક્ષે, મોહનભાઈ જેવો પુરાગંડુ પુરાભક્ત અંબાલાલનો ઈતિહાસપ્રેમી ઝમાનામાં કોઈક જ.

એમના જેવો સાક્ષાત્કાર મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેમાં પણ મેં જોયો નથી. આ વિશે એક પ્રસંગે વાત નીકળતાં અંબાલાલભાઈ કહે, રાનડે પણ આખરે એક દક્ષિણી છે. એ પ્રજા કાર્યસિદ્ધિને માટે, સામા પક્ષને દબાવવા સારુ, વચલી નડતર દૂર કરવાની ખાતર, એક વાર તો ગમે તે કરી નાખે. પણ પછી વળી એમને આ પ્રમાણે મત બાંધવામાં રાનડેને અન્યાય તો નથી થતો એવી શંકા પેડી. મ્હારે રાનડે સાથેનો પરિચય કયા સમયનો, કેટલો, અને કેવી જાતનો હતો તે જાણી લીધું, અને છેવટે બોલ્યા-‘ મ્હને રાનડેનો જાત-અનુભવ એથી પણ ઓછો છે, અને ત્હમને કે મ્હને રાનડે વિશે આવી બાબતો ઉપર મત બાંધવા જેટલો અધિકાર જ નથી.’

મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના અનેક શુભ લક્ષણોના અંબાલાલભાઈ પ્રસંગોપાત્ત ઉમંગથી વખાણ કરનાર હતા. પણ દેશી રાજ્ય એટલે એકહત્યુ રાજ્યસત્તા (despotic personal rule ડેસ્પોટિક પર્સનલ રૂલ), અને કોઈ રાજા પંડે પ્રજાહિત માટે ગમે તેટલો લાગણીવાળો, કાબેલ, સદાચરણી, ઉદ્યોગી, અને દેખતો હોય, તોપણ રાજાનું રાજ્ય તે આખરે રાજાનું રાજ્ય* (Personal

* ખુબી હવાના શાન્ત સ્થલમાં વારંવાર જઈને હવાફેર કરવાથી તનદુરસ્તી જળવાય છે, તાજગી આવે છે, અને આયુષ્ય વધે છે, એમ એમને ખાતરી હોવાથી એમણે નવસારી પાસે

(Government is after all personal government), નિષ્પક્ષપાત કાયદાના રાજ્ય (impartial reign of law) ની શીળી ઝાયા અને સ્વતંત્રતા અને કુદરતી આપસુધારણાની તાકત (natural power of selfimprovement) એમાં ન જ હોય. એ એમનો પરિપક્વ મત દેશી રાજ્યો અને દેશી રાજ્યોના વહીવટનો એમનો અનુભવ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમતેમ દઢતર જ થતો ગયો. કોઈ પણ રાજ્યબંધારણની ખાસિયતો રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ પૂરાઈ રહેતી નથી. પ્રજાજીવનના થરે થરમાં તે અમૃત કે વિષની માફક વ્યાપી જાય છે, એ સત્યના પોતે

હરિયા કાંઠે હાંડી ગામમાં એક મકાન બાંધ્યું હતું અને ત્યાં દર વર્ષે બેચાર વખત જતા. પાસે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો એક બંગલો પણ ગાયકવાડી હદમાં હતો, અને ત્યાં મહારાજ સાહેબ પણ કોઈ કોઈ વાર જતા. એક વાર એમ બન્નું કે બંને એક જ વખતે ત્યાં આશાએસ માટે જઈ ચડડયા. બંનેને સાંઝે ફરવાની ટૂંક, એટલે હરિયાકાંઠે રેતીના પટમાં સાથે જ ફરવાનો પ્રસંગ રોજ આવવા લાગ્યો. તેમાં વાતમાં ને વાતમાં શ્રીમંતે પોતાના ટીખળી સ્વભાવ મુજબ એક વાર સવાલ કર્યો:—“ઝં—, આ આપણી હદ પૂરી થઈ, આ બ્રિટિશ હદ આવી. ત્હમે તો ત્હમારો બંગલો આપણી હદ છોડીને બ્રિટિશ હદમાં બાંધ્યો છે; એનું શું કારણ?” સત્યવ્રતા ઝંબાલાલ હાજરજવાબી પણ હતા. એમણે તુરત જવાબ વાળ્યો:—“આ આપણી હદ; આ બ્રિટિશ હદ; એ જ કારણ.”

અસંખ્ય દષ્ટાન્તો જ્ઞેતા અને કોઇવાર ટકારથી તો કોઇ વાર તપી જઇને ખતાવતા. પોતે કહેતા, જ્યાં આપખુદી રાજ, ત્યાં ખીજ બધા ખુશામદખોર ગુલામ, એ તો જાણે સૌ જુવે છે. પણ જ્યાં રાજ આપખુદી ત્યાં દિવાન, ન્યાયાધીશ, અને અમલદાર માત્ર આપખુદી, અરે એટલું જ શાને, ત્યાં કુટુંબે કુટુંબે વડીલ માણસ હોય તે પણ જાણે પોતે શ્રીમંત ગાયકવાડ ના હોય એટલો આપખુદી.

મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે વડોદરાના દિવાન થવાની વાત ચાલતી હતી ત્યારે અંબાલાલભાઈએ બધી વિગત વિશ્વસનીય સ્થલેથી મેળવવા કોશિશ કરી હતી, અને જ્યારે એમના જાણવામાં આવ્યું કે રાનડે જે શરતો માગે છે તે સ્વીકારવામાં આવે, તો કેટલાંક અગત્યનાં ખાતાંમાં આપખુદી દોરનો અન્ત જ આવે, ત્યારે એમને અપૂર્વ આનન્દ થયો હતો. આ આનન્દ બે પ્રકારનો હતો. એક તો રાનડે માત્ર પદવીથી લોભાયા નહો, અને પ્રજામાં એમના ઉમદા ગુણોને માટે જે પ્રતિષ્ઠા હતી તે એમણે પોતાના ટેકથી ખરી પાડી, એ પ્રકારનો. બીજો એ રૂપનો પણ ખરો કે તે સંજોગોમાં રાનડેને જ દિવાન થવાનો સમ્ભવ જણાતો હતો, એટલે આપખુદી અમલ એ નિમિત્તે કેટલીક બાબતમાં અંકુશમાં આવે, અને એ પ્રમાણે કાયદાનો અમલ અને પ્રજામતનું નિયમિત અનુસરણ રાજ્યનાં અગત્યનાં ખાતાંઓમાં લાયક અમલદારોની બાંહેધરીથી એક વાર પણ દાખલ થવા પામે,

અને પૂરતા વખત સુધી ચાલે, તો એમની ખાતરી જે આપખુદી અમલ એ ખાતાંઓમાં તો પાછો દાખ જ થઇ શકે, બદલે ધીરેધીરે પ્રજામતના દબાણનો ધક્કો તે બીજાં ખાતાંઓમાંથી પણ હટવા માંડે. પછી આ એ દૂરરોહી આશાઓ જ્યારે સંધ્યાના રંગો પ્રમાણે જોતામાં ઊડી ગઇ, ત્યારે એમને ખેદ પણ થયો હતો.

પોતે ગાયકવાડીમાં નોકર હતા, અને ગાયકવાડોષ શ્રીમંત આગળ પણ નિવેદન કરવાનું પ્રાપ્ત થતું, એ દોષ અમુક વ્યક્તિના છે કે અમુક હુકમ કે વહીવટ પરિણામ છે એમ કહેવાની સાથે, અગર તો કેટલીક બાબતો બીજી કશું એ કહેવાને બદલે, આપખુદી તંત્ર પ્રવર્તે તે સુધી એવુંએવું ઘણું એ કુદરતી છે, એક અગર રૂપમાં લગલગ અનિવાર્ય છે, એ પ્રકારે જ એવી અબાબતોનું કથન કરવું એમને પ્રિય હતું. મતલબ કે આપખુદી નમાલાં અને જુદી તો એ આપણાં ને, એ રાજ્યો તર્ફ હશે-દષ્ટિનું વલણ, જે એમની ઉત્તરાવરણ અંગેજો સામે લોકોના વધતા જતા અભાવમાંથી જ તે, એમની વિચારમાલામાં ઉપલબ્ધિયું આતિથ્ય પણ શકતું નહોતું.

આપણા વર્તમાનપત્રોના દોષો વિશે કોઇ એ આગળ ચર્ચા કરતું, તો પોતે એમ જ કહેતા, જે એવાં ય દેશી રાજ્યની હદમાં ચલાવી તો જુવો, અને

જે ટીકા કરવી હોય તે બલે કરજો. ખરેખરાં સ્વતંત્ર લાયક અને પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રો દેશમાં વધે અને જામે, એ એમની અન્તરની વાસના હતી. સ્વતંત્ર પ્રજાના પ્રજામતની સત્તા જામે તેને માટે આવાં વર્તમાનપત્રોની સંસ્થાને એઓ આવશ્યક ગણતા, અને પોતાની આ પ્રતીતિને આચારમાં મુકવાને તેઓ, એમના સંજોગો અને એમના ઝમાનાના પ્રમાણમાં પૂરતા આગ્રહથી મથ્યા પણ હતા.+

+ પૂર્વાવસ્થામાં અંબાલાલભાઈ ‘હિતેચ્છુ’ વર્તમાનપત્રમાં નિયમિત રીતે અને નીડરતાથી લખતા, પણ આને લગતી વિંગતો મળી શકી નથી. ઉત્તરાવસ્થામાં ‘પ્રજાબંધુ’ સાતવારિયાને એમણે કેટલો તો ટેકો આપેલો, એ પત્રની પ્રતિષ્ઠા બંધાવામાં અંબાલાલભાઈનાં નિયમિત લખાણો કેટલે સુધી કારણબદ્ધ, તે એ પત્રના રૌપ્યમહોત્સવ નિમિત્તે પ્રકટ કરેલા વિશેષ અંકમાં, એના તંત્રી રા. રા. ઠાકોરલાલ પ્રમોદરાય ઠાકોરે નોંધેલી વિંગતો ઉપરથી સાબીત થાય છે. રા. રા. ઠાકોરલાલ (મોડા મોડા પણ) સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે ઈ. સ. ૧૮૯૯થી લગભગ દશ વર્ષ સુધી અંબાલાલભાઈ “ દર અઠવાડિયે નિયમિત રીતે ઇંગ્લેન્ડ લેખો લખી મોકલતા, ” અને એ લેખોમાંની જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચાથી પત્રની “ જાહેર હિંમત આખા ગુજરાતમાં જાણીતી થઈ. ” એ જ વિશેષ અંકમાં એમના ભાઈ રા. રા. બલવંતરાય પ્રમોદરાય “ દિ. બ. અંબાલાલભાઈ અને ‘પ્રજાબંધુ:’ કેટલાંક સંસ્મરણો, ” એ વિષયમાં અંબાલાલભાઈએ પ્રજાબંધુમાં લખેલા અગ્રલેખોના મુખ્ય વિષયોની વર્ગવાર યાદી આપે છે અને અંબાલાલભાઈની નિયમિતતા કેવી નમૂનેદાર તેની સાબીતીમાં જણાવે છે: અગ્રલેખ “ ગુરુવારે

અંબાલાલભાઈનો ખીજો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હતો કે ખરી પ્રગતિ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓના આગ્રહી નિખાલસ અને શુદ્ધિપૂર્વક મથનથી કુદરતી રીતે અને યોગ્ય સમયે પાકતી સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ધ્રવોદ્યૂશન)ના રૂપની જ હોઈ શકે. આપખૂદી સત્તાની આટઆટલી સૂગ હતી, તથાપિ લોર્ડ ડેલાઉસીએ ઉપરાઉપર અનેક દેશી રાજ્યોને ખાલસા કર્યા, એને તેઓ મુલતાની વ્યુત્ક્રાન્તિ (revolution રેવોદ્યૂશન)ના દાખલા તરીકે ગણાવતા.

સાંજ ચાર વાગે અમુક જગાએ તૈયાર મુકેલો હોય, તે લઈ આવવાની જ વાર; ” જાતે અમદાવાદમાં ન હોય ત્યારે પણ “ શુક્રવારે રહવારની ટપાલમાં ” એમનો લેખ આવતો જ. એમની ગુણજ્ઞતા આ વિષયમાંના એક ન્હાના વાક્યથી બહુ સારી જણાઈ રહે છે : “ અંબાલાલ ‘ પ્રજાબંધુ ’ના જાણે આગલા લખના ખરેખરા ગ્રાણી હતા. ” આ અંકના અંગ્રેજ અગ્રલેખમાં પણ આને મળતાં વચનો છે : અંબાલાલભાઈના નિયમિત અંગ્રેજ અગ્રલેખોને લીધે ‘ પ્રજાબંધુ ’ “ Came to be regarded as a powerful exponent of the public opinion of Gujrat. (The articles Ambalal bhai contributed were) on all important questions, political, economic, as well as social. He regarded it a sacred duty. (and his contributions continued regularly) for more than a decade. ”

રાજકીય મામલા એવા હોય છે, કે હિતાવહ ફેરફારો પણ સમય વર્તીને ધીમેધીમે લોકમત પાકતો આવે તેમતેમ દાખલ કરવામાં જ સલામતી છે. આ સત્ય સામાન્ય માણસોના મગજમાં પણ ગિતારવાને માટે પોતે રોગીનો દાખલો આપતા : શક્તિની દવા તાવ ગિતરી ગયા પછી જ અપાય, તાવ હોય ત્યાંલગી તાવની દવા જ આપવી પડે, અને પછી શક્તિનો ખોરાક અને દવા આપવાનો વખત આવે, ત્યારે પણ તે એકદમ કે વધુ પ્રમાણમાં ના અપાય. યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં આંતર વિગ્રહ (civil war સિવિલ વોર) આવ્યો, તે દરમિયાન લાંબું ૩ લેન્કેશાયરને ન મળી શકવાથી અહીંનું ૩ વિધાયક એકદમ તણાયા, આપણું નદીનાળામાં રેલનાં પાણી જોતજોતામાં ઘોઝારાખંધ ચ્હડી જાય છે, તેમ અહીં ૩ના લાવ ગિછળ્યા, અને તેના પરિણામમાં અનેકાનેક અણુધારી ગિથલપાથલો થઈ ગઈ, તથા કેટલાંક તો લાંબા કાળ સુધી સારાંમાઠાં ફળ આપ્યા કરે એવાં બીજ આપણી ધરતીમાં ખોવાયાં,—એ એમનો આસમાની આર્થિક વ્યુત્ક્રાન્તિનો મનીતો દાખલો હતો. આસમાનીસુલતાની વ્યુત્ક્રાન્તિઓ કે વ્યુત્ક્રાન્તિકારણો બન્યા કરે તેને તુરતાતુરત પારખી લઈને પ્રજા અને રાજ્યના વર્તનમાં એવા બુદ્ધિપૂર્વક ફેરફાર કરી શકે કે તેથી અહિત થતું અટકે અને હિત જ વધતું જાય, એવી વૃત્તિ અને એવા પ્રયાસને જ તેઓ ખરી રાજ્યનીતિ ગણતા. સમુત્ક્રાન્તિનક

ઉપાયો અધટિત ઉતાવળથી યોજવામાં આવતાં વ્યુત્કાન્તિ થવાનો ભય જોતા, તેટલોજ એવા ઉપાયો ઘટતી ઉતાવળ અને ઉદારતાથી ન યોજાય તોપણ વ્યુત્કાન્તિ થવાનો ભય તેઓ જોતા. જાપાનની ત્વરિત પ્રગતિ ઉપર રશિયા સામેના વિગ્રહમાં એણે મેળવેલા સંપૂર્ણ વિજયથી કીર્તિનો કળશ ચઢાવ્યો, એ જગજહેર બનાવથી એશિયા ખંડની તમામ પ્રજાઓનાં મન એવાં ઉત્તેજિત થયેલાં કલ્પતા, કે જેજે દેશમાં સમુત્કાન્તિના યોગ્ય ઉપાયો પૂરતી ઝડપથી નહીં લેવાય તે તે ઠેકાણે વ્યુત્કાન્તિ થવાની જ, એમ તેઓ ચોક્કસ માનતા. મોર્લી (Lord Morley) એ હિન્દને આપેલા હક્કોનું મૂલ્ય એમની આશાવાદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે એઓ આંકતાં, અને એ વિશે કહેતા, કલ્યા જ કરતા, ગાડાં તો ધરડા જ વાળે : આપણો દેશ વ્યુત્કાન્તિની ધાર લગોલગ આવવાની તૈયારીમાં હતો, તેમાંથી એણે ઊગારી લીધો. મોર્લીની આખી યોજનામાં અંધારણી ફેરફાર અને હિન્દીઓને ઉચ્ચતર ઓદ્યા વત્તા પ્રમાણમાં આપવાના નિશ્ચય ઉપરાંત રથાનિક બાબતોમાં પ્રજાને અને પ્રાન્તિક સરકારોને વધારે છૂટ આપવાના અને સિવિલિયનો આદિએ પોતાનો મનોરાગ-પોતાના હૃદયકોણ અને દૃષ્ટિકોણ-ફેરવી નાખીને સદાનુશ્રૂતિ અને નિખાલસ સહકારની આદત કેળવવાના નીતિપ્રધાન અંશો પણ આવશ્યક હતા, જે ઉપર મોર્લીએ પોતે તો બન્યો તેટલો

ભાર મુકેલો હતો, એ જોઈને અંખાલાલભાઈ અતિ પ્રસન્ન થયા હતા. વ્યક્તિનીતિ, કુટુંબનીતિ, સંસારનીતિ, વ્યાપાર-ઉદ્યોગ-નીતિ, કેળવણી, આર્થિક પ્રગતિ, સુધરતું અને ઉદાર તથા સમભાવી થતું આવતું રાજ્યબંધારણ, અને ખીલતાં આવતાં સ્વતંત્રતા અને પુરુષાતન અને સંયમ અને સાહસ અને સંઘશક્તિ, એ સર્વનો અન્યોન્યાત્રય એમનું પ્રિય મનનસ્થાન હતું. એમની ઇષ્ટદેવી કે આરાધ્ય શક્તિ સમુત્કાન્તિ તે આ જ.

અંખાલાલભાઈનો ત્રીજો મોટો સિદ્ધાંત ઇંગ્લાન્ડ ઇંગ્લિશ પ્રજા અને ઇંગ્લિશ રાજ્યનીતિમાં અવિચલ બેઠક શ્રદ્ધાનો હતો. અંગ્રેજ એટલે ન્યાય નેહી અને ધોરણસર અપક્ષતા (fair play ફેયરપ્લે)ની મૂર્તિ; અંગ્રેજ રાજ્યબંધારણ એટલે સ્વતંત્ર સ્વાયત્ત વિકાસ માટેની ખુદી પ્રોત્સાહક હવા; અંગ્રેજ પ્રજા એટલે આપણી ચિકિત્સા કરી આપણા રોગો અને આપણી નિર્બલતાઓનું નિવારણ કરનાર ધન્વંતરી, આપણને પાળાપોષી-કેળવીને વર્તમાન સંસ્કૃતિની નવી ધરતી ઉપર ચઢાવવાને માટે ઇશ્વરની અકળ લીલાએ પસંદ કરી નીમી આપેલો વડીલ ટ્રસ્ટી (trustee). આ પ્રકારની શ્રદ્ધા એમના ઝમાનાના આગેવાનોમાં એક સરખી પ્રસરેલી હતી. સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તર હિન્દના મુત્સદ્દીઓ-એક રાજા પ્રતાપના ન્હાના અને ધીમેધીમે લગભગ અસ્ત થઈ ગયેલા ટોળા શિવાય-જેમ અકબર ઉપર ફિદા ફિદા

હતા, તેમ ઓગણીશમા સૈકામાં રાજા રામ મોહન રાયથી માંડીને આપણા લગભગ બધા જ રાષ્ટ્રચિન્તકો* ઇંગ્લાન્દની સંસ્કૃતિ ઇંગ્લાન્દના રાજ્યબંધારણુ ઇંગ્લાન્દના ઇતિહાસ અને ઇંગ્લાન્દના સ્વતંત્ર ઉદાર માનવોન્નતિસાધક રાજપુરુષો અને વક્તાઓ કવિઓ અને ફિલસૂફો સૂત્રાઓ અને લેખકોથી મંત્રમુગ્ધ હતા. કિસ્ટો (કૃષ્ણ) દાસ પોલ, સર ટી. માધવરાવ, વિશ્વનાથ મંડળિક, અને દાદાભાઈ નવરોજી, ફિરોઝશાહ મહેતા, મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, સૈયદ અહમદ, અને ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, મલખારી, તેલંગ, દત્ત, બદ્રુદ્દીન તૈયબજી, શંકર જાયર, અને ગોખલે સર્વનાં ભાષણો અને લખાણો કાગળો અને આચરણો, આ પ્રકારના મનોગ્રહથી છલાછલ ભરેલાં છે. સર્વમાં અમુક સૂત્રા કે અમુક નીતિ કે અમુક કાયદા કે અમુક કૃત્ય સામે ટીકાઓ પણ સ્પષ્ટ મુદ્દાસર તીખી અને મર્મવેધક જોધએ એટલી છે. પરંતુ તે મિત્ર કે પ્રેમી કે શિષ્ય જેમ ગુરુ કે પ્રેમી કે મિત્રને તેના જ ઉચ્ચતર માનસ પ્રમાણે વર્તવાને ઉદ્દેશ્યો હોય તેવા વક્તાદાર શ્રદ્ધાળુ સ્નેહી ભાવથી જ કરેલી છે.

* Statesman, politician માટે આપણામાં રાજ્દ જ નથી. દેશહિતચિંતક રાષ્ટ્રહિતચિંતક અને દૂંકામાં દેશચિંતક કે રાષ્ટ્રચિંતક રાજ્દ આ અર્થમાં રૂઢ થઈ શકે એવો બહુ સંભવ તો નથી, પણ થઈ શકે તો સારું.

માણસનું શરીર જેમ ડગલે ડગલે એક બાજુના બિન્દુ ઉપર એક પગ મુકી સામી બાજુએ બીજા બિન્દુ ઉપર બીજો પગ મુકે છે, અને આ પ્રમાણે બે સામસામા બિન્દુઓની હાર વચ્ચે ડોલતું ડોલાં ખાતું ગતિ કરે છે, તેમ માનવવિચાર એક ઝમાનામાં એક છેડે તો પછીના જ ઝમાનામાં સામે છેડે સ્થિર થતો થતો આગળ વધે છે. આપણા ઝમાનામાં ક્રિસ્ટોદાસ પોલ દાદાલાલ કે રાનડે જેવાની શ્રદ્ધાથી અત્યન્ત વિસ્મય પામે અને એને સમગ્રી જ ન શકે એવા માણસો ધણા છે અને વધતા જાય છે. આત્યન્તિક માનશ્રદ્ધા અને આત્યન્તિક દ્વેષ કે અવિશ્વાસના સામસામા બિન્દુઓ વચ્ચે થઇને ગતિ કરતો કરતો હિન્દ ઇંગ્લાન્દના ગુણુદોષ અને ઇંગ્લાન્દથી પોતાને થયેલા લાલાલાલનું અનુર્મિલ ઐતિહાસિક વાસ્તવિક સરવૈયું તારવવાની શક્તિ મેળવે, એ સમય હજી ધણો દૂર છે. તથાપિ આપણા પિતાઓની આવી શ્રદ્ધા અને આવી દૃષ્ટિને આપણામાંથી જેટલા માણસ પોતાની સન્મુખ પ્રયત્ને પણ રાખી શકે છે, તેઓ જ એ વહીલ ઝમાનાનાં મથનો અને પદ્ધતિઓની, એમની કાર્યસિદ્ધિઓ અને સલાહોની, તેઓ જ આપણને એ વહીલોથી મળેલા વારસાની ખરી કદર કરી શકે છે. ડાખા જમણી પગ એકબીજાને ભાંડ્યા કરિયે, એમાં કશો બે સાર નથી.

એ ઝમાનો આપણી પ્રજાના કુસંપ, ઇર્ષ્યા, આન્તર દ્વેષ, હીનચારિત્ર, કમસમઝ, સ્વાર્થાન્ધતા, અજ્ઞાન આદિ

દોષને આપણા કરતાં ઘણા મોટા રૂપમાં જોતો એ પણ નક્કી. અંગ્રેજ તો આપણી યોગ્યતા થાય તેની જ રાહ જુવે છે પણ આપણે જ—“બાર પૂરબિયે તેર ચોકા” વાળા છીયે. આપણા દુરાચાર અને ખોટા ગ્રહ અને અશક્તિઓ અગણિત છે, તે બહુ ધીમેધીમે જ ઘટશે. એકમતનું વર્તુલ વધારતા જઈયે, રાજ્યદારી વિષયોમાં શુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતા અને કર્તવ્યતા સ્વીકારતા માણસોની સંખ્યા વધારતા જઈયે, બેગા મળી કાયદેસર (cOnstitutional કોન્સ્ટિટ્યુશનલ) મુધરેલી જાહેર ચર્ચાની પાર્લિમેન્ટરી (parliamentary) પદ્ધતિએ આપણાં રાજકીય દુઃખો (grievances ગ્રીવન્સીસ) વિશે પૂરી વાકેફગારી ડાહપણ અને વ્યવહારુ રાષ્ટ્રચિંતનાથી+એક અવાજે બોલતા થઈયે, તેમ તેમ આપણી અયોગ્યતા ઘટતી આવે, એવી એ ઝમાનાની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. કાયદેસર પાર્લિમેન્ટરી પદ્ધતિ માટેનાં જ્ઞાન સહકાર અને સંયમ એ ઝમાનાના રાજકીયધર્મ (political creed પોલિટિકલ ક્રીડ) જેવાં હતાં. આ જ અંબાલાલભાઈનો ચોથો સિદ્ધાંત.

એ માટે એમની લાગણીઓ કેટલી બધી તીવ્ર હતી તે સૌથી વધારે સ્પષ્ટતાથી સુરતની કાન્ગ્રેસ ત્રુટી તે પ્રસંગે મહારા જોવામાં આવ્યું. એ વખતે હું ત્યાં હાજર હતો.

+ રાષ્ટ્રચિંતના—Statesmanship સ્ટેટસ્મેનશિપ. જુઓ પાછળ રાષ્ટ્રચિંતક=સ્ટેટસ્મેન.

ઉદામ પક્ષે કેટલાક દિવસ આગળથી આવી ભાષણો અને મસ્લહતો ચલાવીને સુરતીઓમાં ફાટફૂટ પાડવામાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી. કોન્ગ્રેસ પક્ષે ભાષણો અને મસ્લહતો સામે એવી જ પ્રવૃત્તિ ચલાવવી જોઈતી હતી, પણ કોઈએ તે કેં કર્યું ન હતું. પ્રમુખપદને માટે દા. રાસ બિહારી ઘોષને પસંદ કરવાની ઔપચારિક (formal ફોર્મલ) દરખાસ્તનાં ભાષણો પૂરાં થતાં તો રા. રા. બાલ ગંગાધર ટિળક વ્યાસપાટ (dais)× ઉપર ચઢ્યા જ! એ બોલવા જાય, આમથી આમ ડોલે, ત્યાં સામેની મેદનીમાં જોતજોતામાં હોહા, શોરબકાર, શરમ! શરમ! (shame) એસી જવ! ચલાવો! આદિ પોકાર-અને સીતકાર-ગાજી રહ્યા. પ્રમુખ સાહેબ ખુરસીથી મેજ ઉપર બિભા થઇને પોતાનું ભાષણ શરુ કરવા ગયા, હાથ જોડીજોડીને સૌને શાન્ત રહી સાંભળવાને વીનવ્યા, પણ અહીં તો લાકડીઓ ઝગામાય, ખુરસીઓ ફેંકાય, અને એક દક્ષિણી ઉપાનાત્મ પણ ફિરોજશાહ મહેતા અને તેમની જમણી બાજુએ પહેલી હારમાં બેઠેલા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના ગાલ વચ્ચે થઇને પાછળ પડ્યું. વ્યાસપાટ પલવિપલમાં આવી! ઘોંઘાટ વધી ગયો, દોડાદોડ થઇ રહી, અને ટિળકનો શ્વાસોચ્છવાસ માય

× સભામંડપમાં એકે છેડે રચેલું ઉચ્ચાસન, જેના ઉપર મધ્યમાં પ્રમુખનાં ખુરસીટળવ.

નહીં.+ દક્ષિણી યુવકો એમની આસપાસ વીંટાઈ ગયા,
એમની ઉપર પોતાના હાથ લેખાવી અભેદ છત્ર કરી દીધું,
કે લાકડીખુરસી કશું એમને ન વાગે. એ ટોળું મેં થતું
જોયું અને હું તેની જોડે તેને પગલેપગલે વ્યાસપાટની પાછળની
કનાતમાં થઈને ટિળકના તંબૂ સુધી ગયો. હાંફલાફાંફલા
ટિળકને આરામખુરસી ઉપર પડતાં જોયા, એમનો પરસેવો
એમની મુદ્રા જોઈ, અને મેં કહ્યું, “ મિ. ટિળક, તરસ
લાગી હશે, પાણી પીશે કે લેમનેડ ? ”* એ કહે, લેમનેડ.
રા. રા. આવજી ગોવિન્દજી શેઠ પાછળપાછળ આવી

+ ટિળકને વર્ષોથી શરીરને નળજી પાડી નાખનારો મધુપ્રમેહ
(diabetes)નો અસાધ્ય રોગ હતો.

* ટિળક ગઈને ઇ. સ. ૧૮૯૧થી આજખે...પૂણામાં કોન્ગ્રેસ
મળેલી ત્યારે હું ડેકન કોલેજમાં ફેલો હતો, ત્યારથી વિશેષ આજખે
...ઈ. સ. ૧૮૯૪માં હું અંગ્રેજ સાતવારિયા ઈન્ડિયન સ્પેક્ટેટરમાં
સ્વ. બેદરામજી મેરવાનજી મલખારીના ઉપતંત્રી લેખે જોડાયો,
તે પહેલાં એમણે ગઈને પોતાના અંગ્રેજ સાતવારિયા મરાઠાના
ઉપતંત્રી થવા કહ્યું હતું; પણ એમના રાજકીય અને સામાજિક
વિચારો અને વલણો સાથે ગઈને મેળ નહીં, “ હું તો સ્કેલ્પી
અને બેઈન, શનડે અને જાંડારકરનો ચેલો, ” એ કારણ જણાવીને
મેં ના પાડી દીધી હતી...આ પછી પણ હાઈપનિયામાં અને ખીજે
કેટલેક પ્રસંગે અમે મળ્યા હતા. ઉપલા વર્ણનમાં ટિળકને ગદારે હાથે
અબજાતાં પણ અન્યાય થયો હોય તો તે વાચકે જાતે સ્વતંત્રપણે
જોઈ લેવું, એટલું તેને સ્પષ્ટ જણાવવાને આટલી અંગત હકીકત નોંધવી

ચહેરોલા,-સાચા રિપોર્ટર (reporter) મુખ્ય બનાવના મધ્યબિન્દુથી બહુ આધે હોય જ નહીં,-તે લેમનેડ આણી આપવા ગયા, અને હું મારે રસ્તે પડ્યો.

આ દિવસોમાં એ આખા પ્રસંગમાં મેં બે જ નર જોયા. એક હાલા લાજપતરાય. મા મરી જાય અને પુત્રના ચહેરા ઉપર જે ધનધોર ગ્રહણ દિવસો લગી એકસરખું જામી રહે,-તેવો એ ભરજુવાન ખત્રાસગ્રહિત શોકમંડિત ચહેરો હજી એવો ને એવો આંખ આગળ તરે છે ! બીજા નર અંબાલાલ. સુરતીઓમાં ફાટપ્રુટ પડી હતી. સ્વયંસેવક દળમાં યે ફાટપ્રુટ હતી. છતાં ઉદ્ધતાઈ સરનશીનના શાસનનું અપમાન કે શારીરિક બળના પ્રયોગ લગી વાત વધે તોપણ આપણે કો-એસપેક્ષે એવું અધર્મ્ય વર્તન કરવું જ નથી, “ જૈસે કું તૈસા ” ના સૂત્રને રાષ્ટ્રનીતિનું નવનીત માનનારા સામે પણ આપણે તેમના જેવા નથી થવું, આપણે પાર્લિ-મેન્ટરી અને સંયમી વર્તનની હદમાં જ રહેવું છે, એ નિશ્ચય થયો અને પળાયો. ટિળક બિપિનચંદ્ર પાળ અને અરવિંદ ઘોષના પક્ષને આગળથી ખાતરી પણ આપવામાં આવી હતી કે ત્હમારે બેફિકર રહેવું, મંડપની જવાબદારી અમારે માથે છે, મંડપમાં ત્હમને કોઈ જાતનો ભય નથી. આ નિશ્ચય કરાવવાનો જશ, તે વખતે હાજર હતા તે આગેવાનો-

પડે છે...મહાશ Indian Administration માંની Nationalists, Irreconcilables, Anarchists એ ક્લમ પણ લેતી.

માંથી ઘણાને એકસરખો ઘટે છે, ત્યારે એ પળાવવાના વધારે અધરા કાર્યનો જશ તેમાંથી બેત્રણને જ ઘટે છે, અને આમાં અંબાલાલભાઈનો હિસ્સો કોઈના કરતાં ઓછો નથી. વળી, કાર્યક્રમ આરંભાતાં જ્યારે ઉપર વર્ણવેલી હકીકત જ બની, ત્યારે તે સ્થલે તે કાળે એકને બદલે માત્ર ત્રણચાર અંબાલાલ હોત, તો સરનશીનની ખુરસી ખાલી હોત જ નહીં, ઘોંઘાટ વગેરે શરુ થતાં જ દાબી દેવાત, ટિપાકને ‘બેસી જાઓ!’ અગર તો ‘ઓલો!’ એ બેમાંથી એક આજ્ઞા સ્પષ્ટ કરવામાં આવત, અને તે પળાવવામાં આવત, અથવા લાકડી ખુરસી કે ઉપાનાસ્ત્ર વપરાત જ નહીં અગર તો એવી પ્હેલ કરનાર બેચારને પકડીને તેમની ખખર લેવાત. પરંતુ તે સ્થલે તે કાળે એક જ અંબાલાલ હોવાથી બાસપાટને પલવિપલમાં ખાલી થઈ જવા વારી આવી. કોન્ગ્રેસ ત્રુટી; ખાસ કરીને સુશિક્ષિતવર્ગને—અંબાલાલભાઈ જે વર્ગને વિશે તેમનામાં ચારિત્રના અમુક અંશો હોવા જ જોઈએ એવા ગ્રહને લીધે તેમને આ નવા ઝમાનાના “કુલીન” કહેતા તે વર્ગને—શરમાઈશરમાઈને ભોંયમાં પેસવું પડે એવી રીતે ત્રુટી.ત્રેસઠ વર્ષના અંબાલાલભાઈએ પોતાનો ઉઝ કોપ અને પોતાની હડહડતી જુગુપ્સા દર્શાવી તો રાખ્યાં, તથાપિ એમનું જુવાન લોહી તે જ ક્ષણે મગજ ઉપર ચ્હડી ત્યાંથી એમના ડાબા નેત્રના અપાંગમાં ઠંથું. અને એ ખૂણે પછી ખચાશેક કલાક લગી લાલ જ રહ્યો.

તે દિવસે અને તે પછીને દિવસે મ્હારે એમની સાથે લાંબી વાતચિત થયું. આટઆટલાં વર્ષો સુધી અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવી આટલી મજલે આવ્યા, ત્યાં અપાત્રતાનો આવો ફળેતો; અંગ્રેજોને નીતિમાં કાર્યશક્તિમાં વ્યવહારુ સહકારમાં જ્ઞાન ચારિત્ર્યલ અને દેશાનુરાગ વડે કાયદેસર પાર્લમેન્ટરી વર્તનની પ્રતિષ્ઠાથી જીતવાના, તેમના ઉત્તમ ઉદારચરિત દૂરદર્શી રાજપુરુષોનાં સિદ્ધાન્તે સ્પષ્ટ પણ વિગતે મોક્ષમ વચનો ડગલે ડગલે અમલદાર વર્ગ કને વહીવટમાં જિતરાવીને પળાવવાનાં; એમનામાંના રાજસીતામસી ગુમાની કૉંગ્રેસિયન ઇમ્પીરિયલિસ્ટ (Imperialist) વર્ગને દાખી રાખવામાં એમના ઉત્તમ સાત્ત્વિક રાષ્ટ્રચિન્તકોને આપણે આપણા ચારિત્ર અને વર્તન વડે પૂરતી મદદ દેવાની; ત્યાં આપણી જ આ છોકરવાદી હૃદનો દંઢેરો ! એક તર્ફ કર્જમાં કરભારમાં ખેરોજગારીમાં સારાસાર વિવેકના અભાવમાં અને દુરાચારમાં ડૂબી ગયેલી રાંકડી મૂગી પ્રજાને પેટપૂરતું ખાવાના પણ સાંસા, અને ખીજી તર્ફ તેના આગેવાનો તેના ઉત્તમ પુરુષો તેના જ્ઞાન શક્તિ દૈવત કૈવારી જે કહો તે-આ ટિળક ! આ ફિરોજશાહ ! ત્હમે જાણો છો ? રાજકીય હવાઇ સત્ત્વોમાં સમ્ભવાસમ્ભવ તોળા શકો છો ? હું કહું છું કે આ કાળે આ સ્થલે સત્કારમંડલપ્રમુખની ખુરસીમાં કોંગ્રેસની ખુરસીમાં કે મંત્રી તરીકે કોંગ્રેસના ડેપુટી (દૈવ વ્યાસપાટ) ઉપર ગમે તેવો પણ એક

અંગ્રેજ બચ્ચો હોત-બસ એક જ, હૂં !-તો આ સૌએ
 દેખાફૂટયા લોક પાંશરાદોર ચાલત ! અંગ્રેજ દોરીસંચો
 ચલાવે અને આપણને હક્ક મળતા આવે એ તો ન ખમાય,
 એ કરતાં તો કંઈ ન મળે તે સારું-એવું કંઈક હું બોલ્યો.
 તુરત કહે, શું બકો છો ! રાજ્યસત્તા કેવી ફૂર ઘોર દેવી
 છે તે યે જાણતા નથી ! જગતીજ્યોત કાલિકા એ એક જ
 છે. એનું ખપ્પર ભરો,-બંડ કરો, સેનાઓ ઊભી કરો,
 લોહીની નદીઓ વહે અને સામી સેનાઓ ધ્રુજ ઊઠે,
 ત્યારે જ એ કાલિકા ત્હમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય અને
 રાજ્યસત્તાના સિંહાસન ઉપર ત્હમારો અભિષેક કરે. માટે
 જ કહિયે છિયે આ અંગ્રેજ રાજ્યબન્ધારણુ તળે આપણે
 મુકાયા છિયે એમાં ઈશ્વરનો હાથ છે. એ એક સામ્રાજ્યમાં
 જ રાજ્યસત્તા મેળવવાનો આથી જૂદો અને અહિંસાનો
 માર્ગ પડેલો છે, અને તે દેશી વિદેશી સમલોહીના વિષમલોહીના
 ધર્મભાષ વિધર્મી સર્વને માટે ખુલ્લો છે. પાર્લમેન્ટમાં કાયદા
 કરાવીકરાવીને મેળવવાને માર્ગે આપણે જવાનું છે, અને
 કહો છો, અંગ્રેજની સહાનુભૂતિ (sympathy), અંગ્રેજનો
 સહકાર (કોઓપરેશન), અંગ્રેજનો સાથ ન ખપે. અંગ્રેજની
 કેળવણી ન ખપે, અંગ્રેજી ભાષા ન ખપે, એ બુદ્ધિએ
 ચાલ્યા હોત-મુસ્લિમો એકદોઢ પેઢી લગી ચાલ્યા તેમ,-તો
 આ કશું યે ઊભું થવા જ ન પામત. અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન તે
 મોંકાણુ તે આનું જ નામ. એ મોંકાણુ જ આ દશા આણી.

૧૦ : ઇતિ

લાગણીઓની આટલી ઉંમરે આવી તીવ્રતા, તેમને વશ રાખવામાં આવી સફલતા, સ્વયંસેવક દળના અને ખીજા આટઆટલા જીવાન મનસ્વી માણસોને દાખમાં રાખવાનો આવો વિજય, આ પારદર્શી બુદ્ધિ, આ જ્વલન્ત દેશદાઝ, તેજસ્વી આંખનો આ લાલચોળ ખૂણો : આ પહેલાં અને આ પછી અંખાલાલભાઇને હું ઘણી ય વાર મળેલો, પણ એમનું આ દર્શન જ મહારા સ્મૃતિપટમાં ઊંડામાં ઊંડી રેખાઓ વડે કેતરાયું છે.

આ જગતમાં છાયા વગરનો પ્રકાશ નથી; ઓર વિનાનો પ્રસવ નથી; ઠળિયા વગરનું ફળ નથી. ઐહિક ગુણની સોડે તેની આસપાસ કે તેનાથી વીંટાયેલો, ગુણની પાટલીએ કે તેની કલગીમાં તેનો સહોદર દોષ હોય છે જ. આ રેખાચિત્રમાં ગુણ અને દોષ બંને જેવા મહારા જેવા સમઝવામાં આવ્યા તેવા જણાવ્યા છે. ઉપરાંત સમાપ્તિમાં એક ખુલાસો ઉમેરું છું. માણસ માણસનું વ્યક્તિત્વ એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે પરિસ્થિતિ વીતક અને વિચાર ત્રણેના કિરણની માફકસર મેળવણી કરવામાં આવે તો જ તેની કંઈ યે ઝાંખી, વાણીની પીછી વડે, આલેખી શકાય છે. અને વળી માણસના ઊંડામાં ઊંડા હર્ષશોક ઉપરથી પડદો ખસેડી નાખીને તટસ્થ સામાન્ય નેત્રો આગળ તેમને ખુલા દેખાડવાનું લાગ્યે જ બની શકે છે. અંખાલાલભાઇનાં લખાણો અને

વચનો કરતાં એમના વિચારો; એમના વિચારોના કરતાં એમનાં આચરણ; અને વળી એમનાં આચરણ કરતાં એમનું ચારિત્ર્યજન એમનું વ્યક્તિત્વ ધણાંધણાં મોટાં હતાં. વ્યક્તિત્વ દેહલય સાથે લય પામે છે; વચન આચરણ ચારિત્ર્યજન અને વિશિષ્ટતાની વાતો વત્તોઓછો વખત ચાલ્યા કરે છે, પણ એ સ્મૃતિઅવશેષો ય આખો જમાનો ભૂતકાલમાં ભળે છે તે સાથે દટાઇ જાય છે. એટલે આવા માણસ વિશે તેમના પરિચયમાં આવેલામાંથી કોઇકોઇએ જે કંઈ લખ્યું હોય, તે પછીની પ્રજાને અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગવાનો સમ્ભવ છે. માટે જામેરવું પડે છે જે ઇતિહાસમાં નોંધાઇ ચિરકાલ ટકે એવા મોટા જનાવ સાથે કર્તા વિરોધી કે આવશ્યક અંગ તરીકે જે કોઇ મહાપુરુષની અમર હારમાં આવે છે, અથવા તો પ્રતિભા (genius જનિયસ)ની અમર લીલાના સ્પષ્ટા લેખે જે કોઇ અમર થાય છે, એવા વિરલ પુરુષોને જૂદા રાખિયે, તો ખીજી સર્વ જગ્યાઇનીચાઇ કેવલ સાપેક્ષ (relative રેલેટિવ) છે. અંબાલાલભાઇ મહાપુરુષ હતા નહીં; અંબાલાલભાઇ પ્રતિભાશાલી હતા નહીં; અંબાલાલભાઇને એમના જમાનાની હારમાં, એમના જમાનાની દૃષ્ટિએ, અને ખાસ કરીને એમના શીલને માટે, જેવા સમ્ભારવા વખાણવાના છે. આથી ઉચ્ચતર દાવો એમને સારુ કરવામાં આવે, તો એવી વક્રીલાત એ સત્યનિષ્ઠ અને મહાપુરુષોના સાચા ઉપાસક પોતે જ અયોગ્ય ગણે.

And be the Spartan's epitaph on me—
"Sparta hath many a worthier son than he."

—Byron.

‘સ્પાર્ટાને આનાથી વધુ લાયક પુત્રો ધણા છે’—એ
સ્પાર્ટાન સપૂતની કબ્ર ઉપરનો સ્મૃતિલેખ બંધે મહારી સમાધિ
ઉપર મળી દોતરાય.

—બાઇરન.

અંબાલાલલાલ

પરિશિષ્ટ

(જુલો ૫. ૭૩.)

અંબાલાલલાલએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરકોત્સવ પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન કર્યું તે પછી તે વર્ષમાં રાજકોટમાં મળવાની સાહિત્યપરિષદનાં સત્કારમંડલે એમને પરિષદના પ્રમુખપદ માટે પસંદ કર્યા, તે સમયે થોડા માણસોએ એમના કરતાં રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાથ દ્વીવટિયા પ્રમુખપદ માટે વધારે યોગ્ય છે, બદ્ધે અંબાલાલ જેવા અ-કવિ એ પદ માટે યોગ્ય જ નથી, એ પ્રકારની કટુ ચર્ચા ઊભી કરેલી; જે રા. નરસિંહરાવ તેવામાં નોકરીસમયે રત્નાગિરિ હતા તેમના જાણવામાં આવતાં જ તેમણે તુરત અન્ધ પાડી દીધી હતી.^૧ આ સંબંધમાં અંબાલાલલાલએ રા. નરસિંહરાવને કાગળ લખેલો, તે કાગળનાં “ ઉદારતા સૌજન્ય અને ન્યાયવૃત્તિ ”, અંબાલાલલાલના અવસાન પછી કેટલેક વર્ષે, એમના ઉપર સ્મરણલેખ લખ્યો (વસન્ત માસિક, વિ. સ. ૧૯૭૪,

૧ એ જ મહારાષ્ટ્રએ સત્કારમંડલના પ્રમુખપદ માટે સાથેસાથે રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું નામ આગળ કરેલું, પણ એમની જીવનગરમાં મળેલી ન્હાની અમથી સલામાં એ પદને માટે વધુ મત સ્વ. મણિરાંકર રત્નજી ભટ્ટને મળ્યા હતા.

કાગળનો અંક) તેમાં રા. નરસિંહરાવે વખાણ્યાં. આ ઉપરથી 'સંગ્રહ' કારે વિનંતિ કરી, અને રા. નરસિંહરાવે એ કાગળની નકલ મોકલી આપી તથા તેનો કોઈ પણ સદુપયોગ કરવાની છૂટ આપી. રા. રા. નરસિંહરાવનો ઉપકાર માનીને અંબાલાલભાઈનો આ મહત્ત્વનો કાગળ અહીં આપો આપવામાં આવે છે. એમાંથી માત્ર એક નામ, હવે આટઆટલે વર્ષે છાપવાની કશી જરૂર ન હોવાથી, છોડી દીધું છે.

Ahmedabad, 2nd August 1909.

My dear Nanubhai,*

I am very much obliged to you for your letter of the 21st July, which I ought to have acknowledged earlier, and the exceedingly friendly and kind sentiments you have expressed in it. I read in the *Gujarati* of Bombay your letter, and must say that it does credit to your heart and high position. I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one; but

* નનુભાઈ, નરસિંહરાવનું કુટુંબમાં અને કુટુંબી જેવા સંબંધીઓમાં કુટુંબ નામ.

that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever. I for one am always ready to learn from my quondam pupils, among whom I have always thought it was my specially good fortune to have a few like yourself. I never could believe that you would for a moment countenance the silly agitation. No assurance was needed or is needed. Though I have been separated from you by more than a generation, yet having known you so well, as also your parentage, I always thought that you were ignorant of the agitation started by Mr.____, under the auspices, it is suspected, of one or two local men of this place. You are kind enough to speak of the good done to you by me as a teacher. I do not think in your case I have done anything more than what I was bound to do in the case of all. In fact, I was paid for the service.

It is indeed very strange that there

should be party feeling in the realm of literature. As for myself I never cared for the Presidentship; I was not consulted before-hand. When I saw Mr.____'s letter advising all to absent themselves from the meeting of the Parishad, I hesitated a little before accepting the post. But on reflection I saw that it would not only humiliate the Reception Committee but imperil future Parishads, if I declined. I then accepted it. A perpetual shower of abuse has been since poured on me by a section of the Press, though I recognise with thankfulness the sobriety and good sense of the major portion of it. I have observed complete silence and mean to maintain it, if possible, to the end. I do not think it is necessary for you to do anything more than you have done. It is very kind of you to offer to do it. Perhaps, apart from petty jealousy, the exciting cause in the case of Mr.____is the fact that there are certain expressions in my public

address to the G. V. Society which are misunderstood. It is stated that I have spoken disparagingly of the work of our Gujrati scholars in the Address. All I can say in reply is that I never meant to do so. For instance, I should outrage my feelings before I could utter a word of disparagement of the good work which yourself, Mr. Keshavlal Dhruva, Mr. Lalshankar, and several others are doing. I see however no reason for the grossly personal attacks made on me. Perhaps it is the rule of the game. I do not much mind them. The controversy shows, however, the necessity of elevating national and individual character.

I will conclude this somewhat lengthy letter by expressing my hearty appreciation of your kind and opportune interposition.

Trusting you and yours are in good health, I remain,

Yours very sincerely.

Ambalal S. Desai.

(ટિપ્પણ)

૧. આ પત્રમાં આદિથી અન્ત સુધી સૌજન્ય છે, તે ઉપરાંત પોતાની નહાની સરખી શરતચૂક (હીરકોત્સવ વ્યાખ્યાનમાં) થયેલી, જેનો પૂરતો બચાવ પોતે ઘણી સહેલાઈથી કરી શકત, તથાપિ તેમ ન કરતાં તેને સ્પષ્ટ સ્વીકારી તેને ઘોષ નાખવા માટે પૂરતું થાય તે કરતાં પણ વધારે એમણે કાગળના ઉત્તરાર્ધમાં ચાહીને લખ્યું છે, એ સૌજન્ય જિંયા પ્રકારનું અને વિરલ છે. જાહેરસેવા માટે આગળ ધસતા પુરુષોને માટે, અંબાલાલભાઈ જેવા મોટા માણસ ખરી રીતે આવી એમની મુજનતા અને વિનમ્રતા અને ન્યાયવૃત્તિ+ ને લઇને જ મોટા હતા, એ દાખલો ખાસ સ્મરણીય છે.

૨. “In fact I was paid for the service.”
આ વાક્ય અંબાલાલભાઈના ઝમાનાની કર્તવ્યબુદ્ધિ (sense of duty સેન્સ ઓફ ડ્યુટી) અને તે પછી આપણી

+ Sense of Justice સામાને ચીંધવા જેવું જરાયે નિમિત્ત મ્હારે હાથે અપાયું છે તે। it is only fair that I should explain the matter fully, I owe it to the public as a public man એ પ્રકારની sense of fairplay. પણ આપણા દેશમાં આ આવશ્યક ગુણ પૂરતો ખીલી શકતો નથી; કારણ કે એવા ખુલાસાઓ વા સ્વીકારને જ નબળાઈ ગણીને તુચ્છકારનારો અસિદ્ધ વર્ગ આપણામાં મોટા અને વાચાળ છે.

કર્તવ્યશુદ્ધિ, એ એની સરખામણી કરવાની આપણને ફરજ પાડે છે. મેં વેતન સ્વીકારીને આ કામ માથે લીધેલું, એટલે તે મ્હારી બધી શક્તિઓ પૂરેપૂરી વાપરીને હું ઉત્તમોત્તમ રીતે કરી આપવાને બંધાયેલો જ, એમાં કચાશ આવવા દઉં તો એટલો મ્હારો વિશ્વાસઘાત અને એટલી મ્હારી અપાત્રતા, - એ અંબાલાલભાઈના કથનનો ભાવ છે. છેવટની અને અનુત્તર દલીલની જગાએ આ વાક્ય લખેલું છે, તેમાં આટલો ભાર તેને આ અર્થમાં સમજીયે તો જ આવી શકે છે. અને એમની પોતાની કર્તવ્યશુદ્ધિ આવી જિંચી કક્ષાની આદિથી અન્ત લગી એક સરખી હતી જ, એ તો નિર્વિવાદ છે.

એમના પછી ત્રણ દાયકા વહી ગયા છે, - ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં એમને પંચાવન પૂરાં થયેલાં ત્યાંથી ગણુતાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી નોકરીએ ચ્હડેલા વેતનિયામાં આપણે આ જિંચી કર્તવ્યશુદ્ધિ એવી ને એવી ચાલૂ રહેલી જોઈએ છ, કે આપણે તેનો ઉત્તરોત્તર વિનિપાત જ જોતા આવ્યા છીએ ?

દેશની ચ્હડતીપડતી થાય તેમાં સહસ્ત્ર દસસહસ્રાવધિ વેતનિયાઓની કર્તવ્યશુદ્ધિ જિંચી છે વા નીચી, અમલદારથી ટપાલિયા લગીના કામદાર લશ્કરમાં દિલ દધને કામ કરનારાનું પ્રમાણ કેટલું છે અને વેઠ કરનારાનું કેટલું છે, એ વાસ્તવિક કારણ (vera causa વેરા કોઝા) ની અસર માપવી ગમે તેટલી મુશ્કેલ હો, પણ ન્હાની ગણાય એવી છે જ નહીં.

૩. અંગત સંબોધને લીધે મહને મહત્વનો ભાગ છે આ કાગળનો વળી ત્રીજો ભાગ. રાજકોટ સત્કારમંડલે એમને પસંદ કર્યા તે પહેલાંથી, કારોબારીમંડલના સરનશીન રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે પ્રમુખપદ માટે જે તેમ જ લાયક ગણાતાં હોય તેવાં નામ ખાનગી રાહે પોતાને સૂચવવા બુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતા ગૃહસ્થોને કાગળો લખ્યા. અને તેના પૂરતા જવાબ ન આવતાં, તેવા જવાબો મેળવવા, તેમ પરિપક્વ-પ્રવૃત્તિ માટે આખા દેશને ઉત્તેજવાના હેતુથી, હું અમદાવાદ વગેરે સ્થલોની મહારી પહેલી મુસાફરીએ નીકળ્યો, ત્યારથી માંડીને ભવિષ્યવેત્તાઓએ ગાંઠ વાળી દીધી, કે પ્રમુખ સર્જક (કિંગમેકરની જેમ પ્રમુખમેકર) વ્યક્તિ આ. અંબાલાલભાઈ પસંદ થયા ત્યારે વળી આ લોકોએ ડોકાં ધુણાવ્યાં: જોયું, અમે નહોતા કહેતા ? શું નહાના બાલક છિયે-આ ચૂંટણી એ તો માત્ર બાલાચાર !

પછી તુરત એ પસંદગીઓ (સત્કાર મંડળનાં પ્રમુખ લેખે ને. ના. ગોંડલ રાણી સાહેબની અને આ) સામે શોરબકાર ઉઠ્યો, અને અંબાલાલભાઈની સંમતિ આવતાં વાર કંઈક વધારે લાગી, -ત્યારે કારોબારીમંડલમાંના બેચાર અગ્રણીઓ પણ ચ્હીડાયા, -કેવો વેદિયો ! બહાણુ તોફાને ચ્હડાવી દીધું. અમે શું જાણિયે આગળથી નક્કી નહીં કર્યું હોય !

આમ એ અન્યોન્ય-વિદ્વાતક આક્ષેપો મ્હારે એકસાથે આવ્યા, ત્યારે મિત્રભાવે અને પરિષદના હિત ખાતર આ વાત જે કોઇ ઉચ્ચારતા, તેમને તે વખતે શું કહ્યું હશે, તે હવે આટલે વર્ષે અહીં લખવાની નથી. આ કાગળનાં એ ત્રણ વાક્યો જ બધી સ્પષ્ટતા આપે છે:—

“ I never cared for the Presidentship તો આઠીશ વર્ષના છોકરાની શી મગદૂર કે અંબાલાલા જેવા ચોસેઠ વર્ષના મુરખી સાથે-એવો અધિકાર કે સોંપ્યો હોય એવી સ્થિતિ જ નહોતી તેવે વખતે-એ વિમસ્તકભૂત કરી શકે ?

“ I was not consulted beforehand કશા તર્કની જગા જ ન રહે એવું ચોક્કસ વચન.

“ I saw that it would not only humiliate the Reception Committee but impede future Parishads, if I declined the offer then accepted it. ” અંબાલાલભાઈના જાહેર ઉપરથી અંધાયલી પ્રતીતિને આધારે જ એમની કર્તવ્ય-ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એમની પસંદગી થઇ, અને અણુશોરબકાર ગિઠતાં કુદરતી રીતે જરા અંચાઇને તાસેવાણુદિને જ પ્રધાન ગણીને એમણે હા પાડી, અને પસંદગીનારો એમની શ્રદ્ધાને સાચી પાડી.

જ હે ર વિ નં તિ.

દિ. અ. અંબાલાલલાઇના “લાપણો અને લેખો,” એ ચોપડીના સ્વામિત્વના માલેકોને વિનંતિ જે આ પ્રથમ એ સંગ્રહમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલો ‘પ્રવેશક’ હવે છૂટેા છપાયો છે, તો એ ચોપડીની ત્રીજી અને તે પછીની આવૃત્તિઓ છપાવતાં તેમાં આને પ્રવેશક લેખે ળાખ્યા કરવાની જરૂર નથી.

‘શાલોપયોગી’ ‘સાહિત્યોત્તેજક’ આદિ સંગ્રહો માટે માગણીઓ વધતી જાય છે. એવા સર્વ સાહિત્યપ્રેમી બન્ધુઓને વિનંતિ, જે આમાંનું કઇપણ પોતાના સંગ્રહમાં લેવું, તો તે માટે સ્પષ્ટ લેખી પરવાનગી મેળવીને તેટલું જ ળાપવું.

જે કોઇ સંગ્રહમાં આમાંનું લખાણ આજ પ્હેલાં લેવાયું હોય અગર હવે લેવામાં આવે, તે સંગ્રહના માલેકે પોતાની નવી આવૃત્તિ ળાપતાં પ્હેલાં નવેસર પરવાનગી માગવી.

કર્તા.

